

I. A. Готун, M. O. Гунь, A. M. Сухонос

НОТАТКИ ПРО ВБРАННЯ СЕРЕДНЬОВІЧНОГО СЕЛЯНСТВА (ІЗ ДОСЛІДЖЕНЬ 2007—2011 рр. СЕЛИЩА ХОДОСІВКА-РОСЛАВСЬКЕ)

Розташоване у південних передмістях Києва поселення давньоруського періоду та монгольсько-литовської доби Ходосівка-Рославське привернуло увагу високорозвиненим багатогалузевим господарством і значним рівнем добробуту мешканців з першого сезону розкопок. Післяпольове опрацювання результатів перших п'яти років досліджень пункту дозволило характеризувати різні сторони матеріальної і простежені за матеріальними залишками елементи духовної культури його населення, чому присвячено низку публікацій. Предметом чергової з них постали виявлені за названий період артефакти, що вказують на особливості вбрання та прикрас давніх мешканців цього осередку. Незначне, на перший погляд, число відповідних знахідок, тим не менше, дозволило відзначити доволі оригінальні риси цієї пам'ятки та вкотре наголосити на невичерпаних інформаційних можливостях неукріплених поселень середньовічної доби.

Ключові слова: середньовіччя, неукріплені поселення, передмістя Києва, вбрання, поясна гарнітура, застібки сумок, прикраси, Ходосівка-Рославське.

Високий рівень розвитку селищних структур середньовічного періоду разом із доведеним паритетом у відносинах між містами та їхнім сільським оточенням були констатовані ще в ході здійсненого переважно протягом останньої четверті XX ст. масштабного дослідження неукріплених пунктів на півдні Русі, координованого очолованим О. П. Моцею відділом давньоруської і середньовічної археології Інституту археології НАН України, що сформульовано у низці праць із сільської тематики (Моця 1995; 1996; 2003, с. 209; Шекун, Веремейчик 1999, с. 66 та ін.). Водночас, розгорнуті на означеній категорії пам'яток новітні розкопки привели не до статистично-

го зростання уже відомих фактів і збільшення числа артефактів: результатом практично кожного сезону поставала фіксація чогось непорядинарного, доволі часто — навіть неочікуваного, внаслідок чого було акцентовано на актуальності подальших розробок проблематики південноруського села (Готун, Казимір 2020, с. 61 та ін.). Одним із основних пунктів, на матеріалах вивчення якого базується таке спостереження, виступає розташоване у південних передмістях столиці поселення Ходосівка-Рославське.

Пам'ятку відкрила Північна експедиція Інституту у 2007 р. (Готун, Казимір 2009), відразу ж розпочавши її розкопки (Готун, Сухонос, Казимір 2009а), які (з перервою на сезон 2020 р., коли співробітники через карантинні обмеження не змогли потрапити на територію закритого коттеджного містечка, що оточує пункт) тривають донині. З першого ж сезону розташоване на незначних розмірів підвищенні серед обширної заплати Дніпра поселення привернуло увагу високим рівнем матеріальної культури (Готун 2008), що з розгортанням робіт доводилось констатувати і в подальшому (Готун 2014; 2017б; Готун, Казимір 2019 та ін.). Результати окремих сезонів розкопок селища та розвідкових робіт у його окрузі висвітлені у присвячених польовим дослідженням щорічниках, а підведення підсумків опрацювання матеріалів за перші п'ять років, впродовж яких було розкрито 1041 м² площин, дозволило характеризувати певні категорії матеріальної культури жителів осередку (Готун, Гунь 2014; Готун, Сухонос 2015; Гунь 2013; Гунь, Оногда, Чміль 2016 та ін.) і виявлені під час його вивчення окремі об'єкти (Готун, 2015;

Готун, Сухонос, Казимір 2010а; Готун та ін. 2018b) та знахідки (Готун, 2017а; Готун та ін. 2018а; Готун, Казимір, Сухонос 2019). Не до кінця розкритим донедавна залишався один із суттєвих аспектів побуту мешканців, а саме специфіка вбрання давньої людності, втім недавня публікація скляних прикрас із цього пункту (Готун, Гунь 2020) разом із запропонованою роботою¹ виступають спробою заповнення вказаної прогалини.

Перегляд фахової літератури дозволяє стверджувати, що повсякденне життя народу доволі часто залишається за рамками наявних наукових розвідок, навіть присвячених тим чи іншим особливостям останнього. У характеристиках певних рис матеріальної культури постають абстрактні предмети досліджень, натомість втрачається наповнена пристрастями й відчуттями повсякденність жителів певного осередку або регіону, хоча саме побут, як відзначалось, виступає середовищем, у якому лежать зародки і зачатки всіх так званих великих подій, розвитку та всіляких явищ суспільного і політичного життя (Забелин 1990, с. 36), для проникнення у таємницю суспільства середньовічної доби, на думку фахівців, лише соціально-економічної характеристики замало (Гуревич 1970, с. 24), а саме костюм був тією частиною побутової культури зі складною знаковою системою, яка дозволяла поділяти людей за статтю і віком, ідентифікувати їхню соціальну, етнічну, територіальну, релігійну належність та втілювалась у прислів'ї, що зустрічають по одежі (Орфинская 2012, с. 68).

У той час, як звичай, традиції, смаки, уподобання давнього населення доводиться не фіксувати під час польових досліджень, а скоріше реконструювати за опосередкованими даними, то така складова побутової культури, як костюм залишила по собі доволі віразні матеріальні свідчення. Важливість цієї категорії археологічного матеріалу влучно передає визначення «*ні начиня, ні господарські інструменти, ні зброя не дають нам можливості так виразно уявити зовнішній вигляд людини, як це дозволяють зробити одяг, прикраси, головний убір і взуття*» (Степанова 2014, с. 3). Відзначений у літературі етап, коли для характеристики одягу дослідники змушені були звертатись до фресок, мініатюр, пам'яток писемності тощо (Арциховский 1945; 1948; 1969; Левашова 1966; Сабурова 1978; Жилина 2017) вже поступово переходить до історіографічних надбань і накопичений впродовж тривалого періоду археологічний матеріал дає достатньо да-

них для характеристики цього аспекту життя середньовічного населення, у тому числі і сільського (Рабинович 1986; Брайчевська 1992; 2001; Сабурова 1997).

І хоч виготовлену із органічної сировини складову вказаної сфери в умовах сухого культурного шару півдня Русі виявiti проблематично, тим не менше, при розкопках іноді вдається простежити фрагменти певних речей, вироблених із рослинних волокон, вовни, шкіри, хутра та ін. Повністю костюм доводиться уявляти значною мірою за аналогіями в публікаціях з означеного питання, та частина даних для його реконструкції отримана і безпосередньо на пам'ятці з урахуванням тих чи інших інструментів і пристосувань для виготовлення одягу та взуття і його елементів, виконаних із металу та інших більш довговічних матеріалів.

Зокрема, виробництво на поселенні спочатку ниток, а згодом — і полотна засвідчене знахідками пірофілітових і виготовленого зі стінки амфори пряселець, а також свинцевих виробів зазвичай урізано-конічної чи близької до неї форми (Готун та ін. 2013а, с. 90—92, рис. 3: 7, 8; 4: 1—11, 13—19). Останні датовані слов'яно-руською добою і ототожнювались з важкими, прясельцями, пломбами, гудзиками, ворварками, гирками тощо (Болсуновский 1898, табл. 11: 25; Путешествие 1971, с. 116; Седова 1981, с. 156—158; Козловський 1992, с. 65, рис. 33: 14—19; Кузнецов, Ситий 1992, с. 38, 39, рис. 6: 9; Боровський, Калюк 1993, с. 15, 16, рис. 8: 6; Зоценко, Брайчевська 1993, с. 75—77; Гоняний, Кац, Наумов 2003, с. 239, 240, рис. 6: 8, 9; Прищепа 2011, с. 157, рис. 155; Казимір та ін. 2013, с. 201, рис. 1: 8, 9; 2018, с. 90, рис. 2: 3; Носов, Плохов, Хвошинская 2017, ил. 14: 6—12; Щербаков 2017, с. 119, рис. 5: 6; Андреев 2018, с. 216, 218, 223, 224, рис. 7: 2, 13: 1—7; Пронин 2018, с. 317, рис. 4: 9; Иванова, Хохлов 2019, с. 118, 119, рис. 21: № 1226, цв. вкл., рис. 20: № 1173; Макаров и др. 2019, с. 23, 25, рис. 9: 13 та ін.). Та, як уже доводилось зауважувати, виявлення при розкопках Новгорода представницької серії вказаних виробів з волокнами коноплі або кропиви у каналах, іноді зафікованих дерев'яними стрижнями, зумовила ототожнення їх з важкими вертикального ткацького верстата чи для ручного ткацтва. На поверхні знахідок простежені сліди від ударів одна об одну, а орнаментування предметів могло маркувати, наприклад, знаряддя, призначенні для ниток іншого кольору (Олейников 2014). Дослідники відносять їх до речей стандартних типів, що побутували в XI—XIV ст. (Макаров, Федорина, Шполянський 2014, с. 123), та й у процесі подальших розкопок як на описаному пункті, так і на досліджуваному експедицією у той же період давньоруському посе-

1. Маючи нагоду, автори висловлюють щиру вдячність волонтеру експедиції Віктору Качуренку за надану при роботі над публікацією технічну допомогу.

ленні Софіївська Борщагівка, такі знаряддя доводилось знаходити неодноразово.

Опосередкованим джерелом щодо розвитку ткацтва слугують фрагменти кераміки з відбитками тканин. Випадки фіксації таких знахідок непоодинокі, але дані, що свідчили б про місцеве виготовлення виявленого на поселенні посуду відсутні, тому цей матеріал цінний для характеристики регіону загалом, а не розкопаного пункту. З іншого боку, зрозуміло, що впродовж однієї епохи і на одній площі населення послуговувалось загалом однаковими тканинами і ці матеріали цілком придняті для характеристики дослідженого осередку. Те ж саме стосується ще однієї обставини: сліди на кераміці, зазвичай, залишав гончар або хтось із його близького оточення. Але в умовах натурального господарства полотно гончарської родини навряд чи могло суттєво відрізнятись від полотна сімей сусідніх землероба або коваля. Відповідно, знахідки цілком можна залучати при розгляді певних загальних рис пам'ятки.

На ймовірність місцевого виготовлення хай не найскладніших шкіряних виробів побічно вказує видова складова зібраної осеологічної колекції, до якої, за визначенням О. П. Журавльова, увійшли свійські бик, вівця, коза, кінь та свиня; це ж саме засвідчує уламки коси, яка, за усталеною думкою, слугує показником стійлового утримання худоби. Простежене О. П. Журавльовим і О. Г. Сенюком за археозоологічними даними полювання на ссавців, а саме зайця, лисицю, ведмедя, бобра, кабана, видру, оленя, тура, лося, козулю, вовка, куницю, борсука забезпечувало і хутром, причому хижаків, зазвичай, вистежували саме заради останнього і їхні туші свіжували, як правило, неподалік місця добування без транспортування туш до обістя, відтак, виявлені при розкопках селища кісткові рештки відображають лише частину мисливських трофеїв мешканців досліджуваного осередку. Додатковим аргументом розвитку галузі слугують наконечники стріл, які, як вважають фахівці, могли використовувати і на полюванні, і під час військових сутичок. Та й сулиці, наконечники яких на селищі непоодинокі, частина дослідників відносить до мисливських знарядь. Крім того, вовну та певний відсоток хутра мешканці отримували за рахунок свійських тварин (Готун та ін. 2013а, с. 87, 88, рис. 1: 1—3; Готун, Сухонос, Казимір 2013, с. 186, 187, 196, рис. 1: 5).

Про неодмінну в умовах натурального господарства вичинку шкур і хутра звідчить не лише видовий склад тварин, а й отогожений з чинбарським чи лімарським знаряддям — скреблом або скobelем інструмент із щелепи молодої свині (Готун та ін. 2013а, с. 88, 92, рис. 1: 13). Як уже відзначалось,

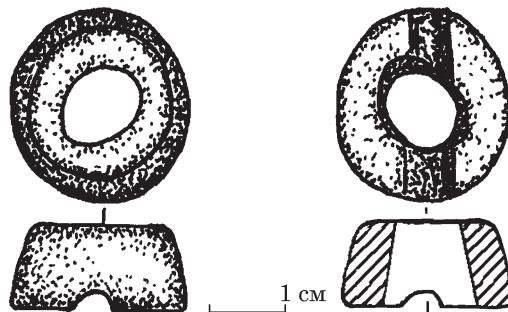

Рис. 1. Гудзик із половини шиферного прясельця з поселення Ходосівка-Рославське

призначені для міздрування, лоювання і вигладжування шкур схожі вироби походили з шарів XVII—XVIII ст. у Львові, де було виділено можливий осередок обробки вказаної сировини (Мацкевич, Войнаровський 2007, с. 362).

З виготовленням шкіряних і хутряних виробів пов'язані виявлені на пам'ятці шила і швайки. Знайдено на пункті й кілька проколок, та вони спроявляють враження зроблених кустарно і, найімовірніше, — ситуативно. Спостереження за рисами матеріальної культури слов'яно-руського населення регіону дозволяє констатувати використання знарядь із рогу й кістки на ранніх етапах і металевих — у пізніші часи: тенденція зменшення побутування кістяних предметів вказаного призначення простежена дослідниками для періоду після рубежу XI—XII ст. (Смирнова 2000, с. 239). Відповідно, асортимент вказаних інструментів осередку цілком відповідає його хронології. Пошиття та ремонт одягу маркують голки, переважно залізні, крім одного виробу із кольорового металу (Готун та ін. 2013а, с. 88, 92, рис. 1: 5—7, 5: 13; Готун Казимір 2019, с. 149).

Маркером певної специфіки верхнього одягу населення пункту слугує шиферний, виготовлений, ймовірно, із розколотого по ребру біконічного прясельця гудзик (Готун та ін. 2013а, с. 91, рис. 4: 1). На його кріплення доволі грубими нитками до товстої тканини або шкіри чи хутра вказують несиметрична потертість отвору та глибока боріздана через середину виробу (рис. 1).

Суттєвим доповненням характеристики убору середньовічних жителів селища в урочищі Рославське у Ходосівці виступають виготовлені із чорного і кольорового металів елементи поясного набору та сумок чи іншого подібного спорядження. Частина предметів, ймовірно, може бути пов'язана з кінською зброею, адже виокремити спосіб використання виявлених у шарі схожих речей поки що проблематично, а загальна типологія для них не розроблена, хоч у літературі й доводилось зустрічати міркування, що прикраси вуздечок, як правило, більш профільовані,

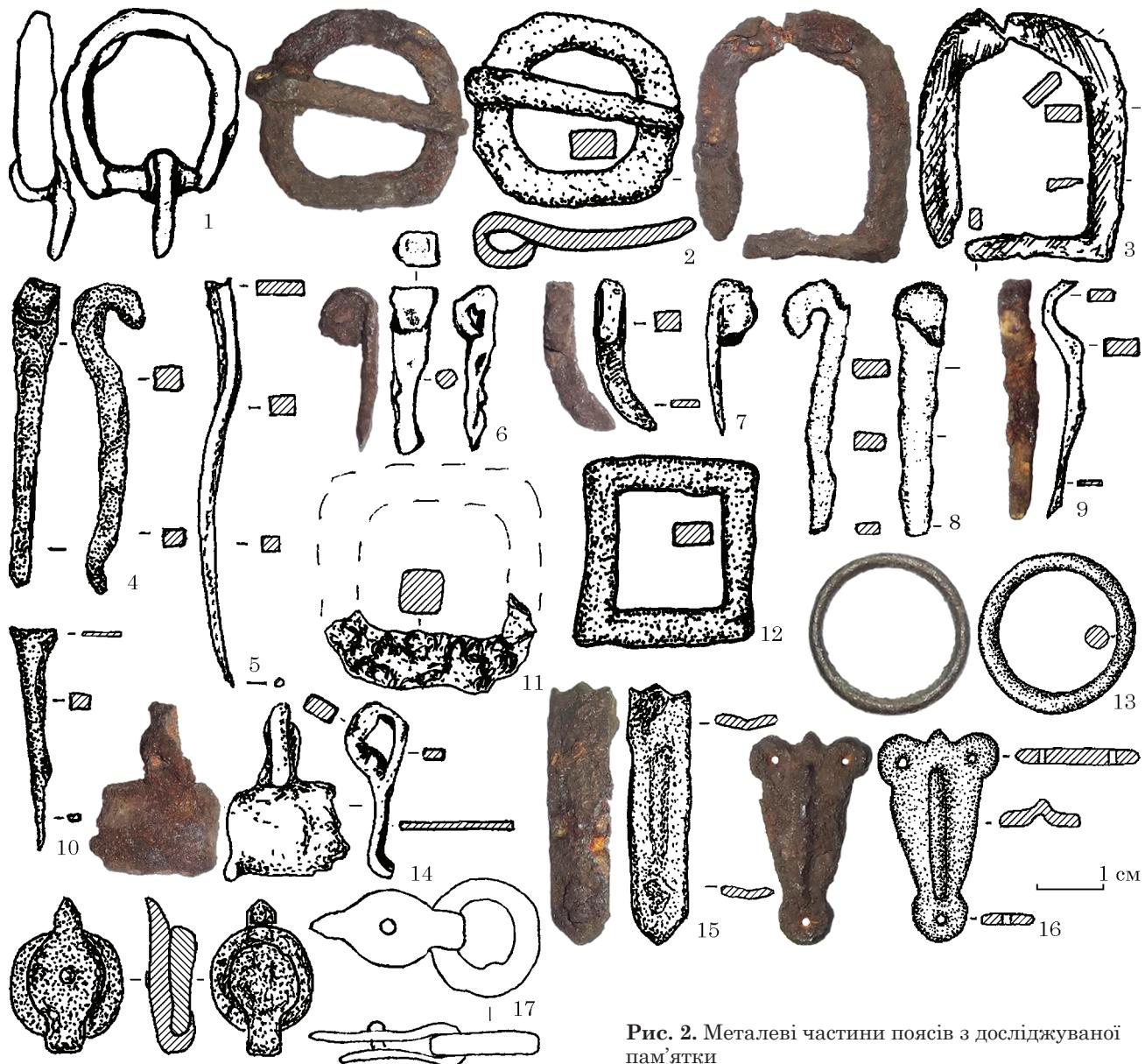

Рис. 2. Металеві частини поясів з досліджуваної пам'ятки

тоді як поясним оздобам частіше властива пласка форма. Серед згаданих виробів переважають залізні пряжки з округлою чи арковою формою рамкою і язички від них, яких на поселенні зібрано 11 (Готун, Сухонос, Казимір 2013, с. 190, 199, рис. 5: 1—5 та ін.). Розміри цих знахідок коливаються від 25 до 50 мм. Доповнює колекцію бронзова пряжка без язичка з підпрямокутною рамкою (рис. 2: 1—12).

У той час, як не всі пряжки слугують індикаторами суспільної значущості їхніх власників (у літературі супровідний інвентар поховання рядової особи характеризувався як просте кінців'я, ліроподібна пряжка та два кільця в районі тазу), досконаліші елементи оздоблення віднесені дослідниками до престижних речей, адже прикрашений ними пояс — найяскравіший елемент середньовічного чоловічого убору — багато в чому

відігравав роль не утилітарного, а статусного предмета, визначеного як певне військове свідоцтво — своєрідний «паспорт служилої особи», співставиме з погонами в сучасних збройних силах (Мурашова 1997, с. 79; Зайцева 2005, с. 125; Толочко, Моця 2009, с. 174 та ін.). При цьому значення багатого пояса не обмежувалось середовищем виключно професійних воїнів: із 36 небіжчиків Гньоздовського могильника з поясними наборами у складі похованального інвентарю у 16 випадках зброя похованого не супроводжувала (Мурашева 2000, с. 5). Крім того, за спостереженнями спеціалістів, ремінна і сумочна гарнітура для, наприклад, міст Північно-Західної Русі та суміжних земель становила другу за чисельністю групу серед прикрас і побутових предметів із кольорових металів, виготовлених у східній традиції (Козлова 2006, с. 13), а це, в свою чергу, вказує на її

роль, як джерела з історії населення середньовічної доби.

Із числа виявлених під час розкопок поселення Ходосівка-Рославське артефактів до поясного набору належить бронзове (?) кільце-розділовач діаметром 23 мм, завтовшки 3 мм (рис. 2: 13). Аналогічні кільця використовували і разом з металевими тримачами, і як самостійну деталь, що поєднувалася шкіряні частини поясів. Вироби відомі не лише на території Русі, а й серед синхронних старожитностей прибалтійських земель, де ремінна гарнітура завдяки численним похованальним комплексам вивчена більш детально (Логунова 2008, с. 71).

Попри незначні розміри, не виключено, що з ременем або з портупеєю пов'язаний залишний розподіловач (рис. 2: 17), репрезентований кільцем діаметром 17 мм, охопленим зігнутою і скріпленою заклепкою пластиною з ромбічною (13×16 мм) лицьовою частиною (Готун, Сухонос, Казимір 2013, с. 199, рис. 5: 15). Зазвичай вироби вказаного призначення налічували щонайменше дві пластини для з'єднання елементів ременя, але досить низький стан збереженості знахідки дозволяє у цьому випадку не виключати на етапі використання спорядження існування більшої їх кількості. У подальшому подібні предмети на пам'ятці також траплялись, до того ж — у значно кращому стані. Варто зауважити, що доволі схожа річ із селища Кулікова 4 у пониззі Непрядви на Куликому полі віднесена дослідниками до розподіловачів ременів кінського оголів'я (Гоняний, Кац, Наумов 2003, с. 241, 242, рис. 7: 11). Стосовно селища Ходосівка-Рославське, така інтерпретація вдало корелюється зі знайденими на пам'ятці вудилами та роговою застібкою кінських пут (Готун, Сухонос 2015, с. 181, 183, рис. 3: 4—9; Готун та ін. 2015, с. 84, рис. 1: 4; 2019, с. 88, рис.: 8; 2020, с. 85, 86, рис. 3: 2, 3 та ін.), але з урахуванням спостереження спеціалістів, що «численні ремінні накладки, які трапляються при розкопках давньоруських пам'яток, належали не лише до пояса, вони могли слугувати прикрасою кінської збрії, шкіряних сумок і гаманців. Спроби розділити ремінну гарнітуру за функціональною належністю наражаються на низку труднощів, викликаних тим, що металеві накладки на різні категорії предметів морфологічно близькі» (Мурашева 2000, с. 70), згадану знахідку можна розглянути і серед цієї категорії археологічного матеріалу.

Фрагментована залізна накладка підквадратної форми (рис. 2: 14) завдовжки 17 мм з вушком біля одного із завершень (Готун, Сухонос, Казимір 2013, с. 199, рис. 5: 14) може бути частиною парної застібки-щітка з вертикальним гачком, яку кріпили до ременя та

могли обладнувати додатковими напаяними смужками для вільної фіксації. Схожі пряжки входили до складу поширеного у Карпато-Балканському регіоні з XIV до XX ст. жіночого костюму. Їхні найбільш ранні екземпляри походять із Болгарії і Румунії, розповсюдження крім зазначених територій охоплює Молдову, Сербію, Албанію, Чорногорію, Македонію, трапляються речі також у північнопричорноморському регіоні, хоча питання хронології та класифікації таких предметів ще потребують подальших розробок (Мурашева 2000, с. 50, рис. 71: 1A—B; Абызова, Рябцева 2007; Біляєва, Фіалко 2012, с. 256; Дружинина 2014, с. 84—88).

Остаточно неідентифіковано лишається підтрикутних обрисів (17×30 мм) залізна накладка (Готун, Сухонос, Казимір 2013, с. 190, 199, рис. 5: 7) з випуклим ребром вздовж осі (рис. 2: 16). Дослідники підкреслювали, що накладки, наприклад, ремінні та збройні, розрізнати досить важко, до того ж, виникає зумовлена високою швидкістю поширення і сприйняття традиції виготовлення таких речей складність атрибуції кожного екземпляра (Козлова 2004, с. 188). Аналогій знахідці з Ходосівки-Рославського у межах Середнього Подніпров'я у доступній літературі знайти не вдалось, натомість предмети дещо схожих обрисів, названі подібними до пташиних голів (з оком по центру і дзьобами у різні боки, хоча саме дзьоби у прикрасі з Ходосівки, причому — одиничній, а не у складі розетки, не виражені), у значній кількості походять із культурних напарувань золотоординської доби у Новгороді. З огляду на часті випадки фіксації схожих речей при дослідженні крупних міських центрів Поволжя, фахівці дотримуються точки зору про довізний характер таких прикрас, хоча не відкидають імовірності організації у подальшому їхнього виробництва на території Русі (Козлова 2004, с. 194, 195, рис. 4: 5—9, 12).

Лишє однією знахідкою на поселенні представлена залізне кінців'я ременя (Готун, та ін. 2012, с. 248, рис.: 3; Готун, Сухонос, Казимір 2013, с. 190, 199, рис. 5: 6) видовжено-підпрямокутне, зі звуженим одним краєм та хвилястим іншим. Предмет пласкоопуклий, неорнаментований (рис. 2: 15). У типології В. В. Мурашової речі такої форми зараховані до класу I (Мурашева 2000, с. 57), датованого IX—X ст. З огляду на базування розробок дослідниці на курганних похованнях Північної Русі, не варто датувати знахідку із селища Ходосівка-Рославське вказаним часом. Враховуючи простоту і функціональність речі та виходячи із загальної хронології пункту, період використання цього виробу доводиться визначати у межах XII—XIV ст.

Обмеженість археологічних даних про специфіку поясного набору середньовічного

селянства загалом та незначна кількість відповідних знахідок з поселення за перші п'ять років розкопок зокрема на цьому етапі досліджень засвідчують, що мешканці осередку за доби Київської Русі та у монгольсько-литовський період користувались поясами, які за загальноприйнятими класифікаційними розробками відносяться до двох основних типів. До першого, так званого «побутового», належать вироби із використанням розподілючів і кілець у невизначеній кількості, до другого — утилітарного — включено пояси із пряжками та кінців'ями ременів (Мурашева 2000, с. 70). Наявність на селищі поясів третього типу — набірних — за перші п'ять років вивчення пункту не простежена.

Крім відображення статусу власника за середньовіччя пояс, за спостереженнями дослідників, слугував своєрідною кишенею (власне кишені з'явились у XVI—XVII ст.) — до нього підвішували різні дрібні речі: ніж, оселок, кресало і т. д. (Мурашева 2000, с. 77; Логунова 2008, с. 68). Бруски з отворами для кріплення зафіковані на селищі Ходосівка-Рославське неодноразово (Готун та ін. 2013а, с. 95, 96, рис. 8: 1—5). Такі речі традиційно пов'язують зі спорядженням воїна чи представника військово-торгівельного стану, хоча в літературі зустрічались міркування і стосовно ритуального призначення названих виробів, використання знарядь як амулетів (Янссон 1999, с. 35; Пивоваров 2006, с. 234; Бычкова и др. 2008; Дорофеева, Стеблин-Каменская 2013, с. 170; Янин и др. 2015, с. 61, 62, рис. 9: 6; Бычкова, Ениосова, Нилус 2018, с. 69, 70, 71, 73, рис. 1: 1а, 2а, 3: 2а, 9: 1; Мусин, Тарабардина 2019, с. 774, 775, рис. 4: Ж10). Деякі, а саме виготовлені із різноманітного сланцю, були віднесені до призначених для гостріння ножів та зброї престижних речей (Зайцева, Макаров 2008, с. 255, рис. 213), хоча частина «смугастих» брусків із Гньоздова через специфіку використаної для їхнього виготовлення породи виявилися непридатною для гостріння (Бычкова и др. 2008, с. 213) і до остаточного з'ясування призначення була ототожнена з привісками (Комар, Хамайко 2014, с. 194). Загалом бруски з отворами відомі з передскіфської доби й загалом ідентифікуються з речами кочовиків, найближча знахідка ранньоскіфського часу виявлена в ході розкопок Хотівського городища (Кравченко 2017, с. 54—56, рис. 59: 3). Схоже, ними (крім непристосованих для утилітарного використання ототожнених з підвісками) послуговувались особи, особливості занять яких незалежно від соціального стану були пов'язані з переміщеннями на певну відстань, і мешканці села не становили винятку. Про це свідчить фіксація названих предметів на низці неукріплених осередків, зокрема на Канівському поселенні, Ліско-

вому, Озаричах тощо, акцентувати на чому вже доводилось (Готун 2017, с. 75). Знахідки також траплялись на таких пунктах як Селище поруч с. Анисів у Чернігівському Задесенні, Которський погост у Новгородській землі, Лукомль неподалік одніменного городища (Кузнецов, Ситий 1992, с. 39, рис. 7: 6; Штыхаў 2000, с. 208, мал. 46: 21; Михайлова 2019, с. 302, рис. 4: 15) та ін. Неодноразово при дослідженнях селища Ходосівка-Рославське були зафіковані й кресала. Щодо ножів, яких за п'ять років розкопок зібрано значну кількість — зрозуміло, що далеко не всі з них супроводжували власника на поясі, значна частина перебувала у місцях використання, а саме у житлах чи у майстернях певного профілю.

Остаточної атрибуції ще потребує оздоблена рослинним декором фігурна пластина (рис. 3: 4) розмірами 31 × 52 мм, зламана у нижній частині та оснащена виступом округло-восьмигранної форми з отвором діаметром 23 мм по центру у верхній (Готун, Сухонос, Казимір 2010б, с. 93, рис. 2; Готун та ін. 2013а, с. 92, 98, рис. 5: 3). Пошук аналогій уламку завершився дещо несподівано: з одного боку він, причому не лише у зовнішніх обрисах, а й у метричних характеристиках, схожий на частину лицьової пластини застібки шкіряної поясної сумки (рис. 3: 1—3, 5), з іншого — на завершення щитка однієї із різновидностей християнських кадильниць (рис. 3: 6—8).

Походження середньовічних шкіряних сумок з металевими застібками, виявлених, зокрема, при розкопках Новгорода у шарах XIV ст. (Колчин, Янин, Ямчиков 1985, с. 148, 149), дослідники пов'язують із золотоординськими територіями, вважаючи названі вироби поширеним елементом поясного набору кочовиків (Козлова 2004, с. 199), відносно чого показовий курган золотоординської доби в с. Усть-Курдюм у Саратовській обл. із сумкою на поясі похованої особи (Афоньков 2012, с. 160, 161). Водночас, біля 1000 гаманців зі шкіри та їхніх деталей відомо на низці литовських некрополів (Urbanavičienė 1995, р. 184, 185, pav. 36; Svetikas 2003, р. 241—263), де частина могил належала адептам лівонського ордену. Серед них були також терціарії — миряни Третього ордену, які мали право одягати орденське вбрання, але з певними відмінностями, що вказували на специфіку їхньої віри і соціальний статус (Баранов 2011). За даними європейських документів XV ст., атрибутом терціарія виступав шкіряний гаманець, а зростання ордену збігається у часі з прийняттям і поширенням у Литві католицизму (Svetikas 2003, р. 263). Наявність на селищі Ходосівка-Рославське серії пов'язаних із регіоном Балтії речей, про що йтиметься нижче, здавалось би, дає під-

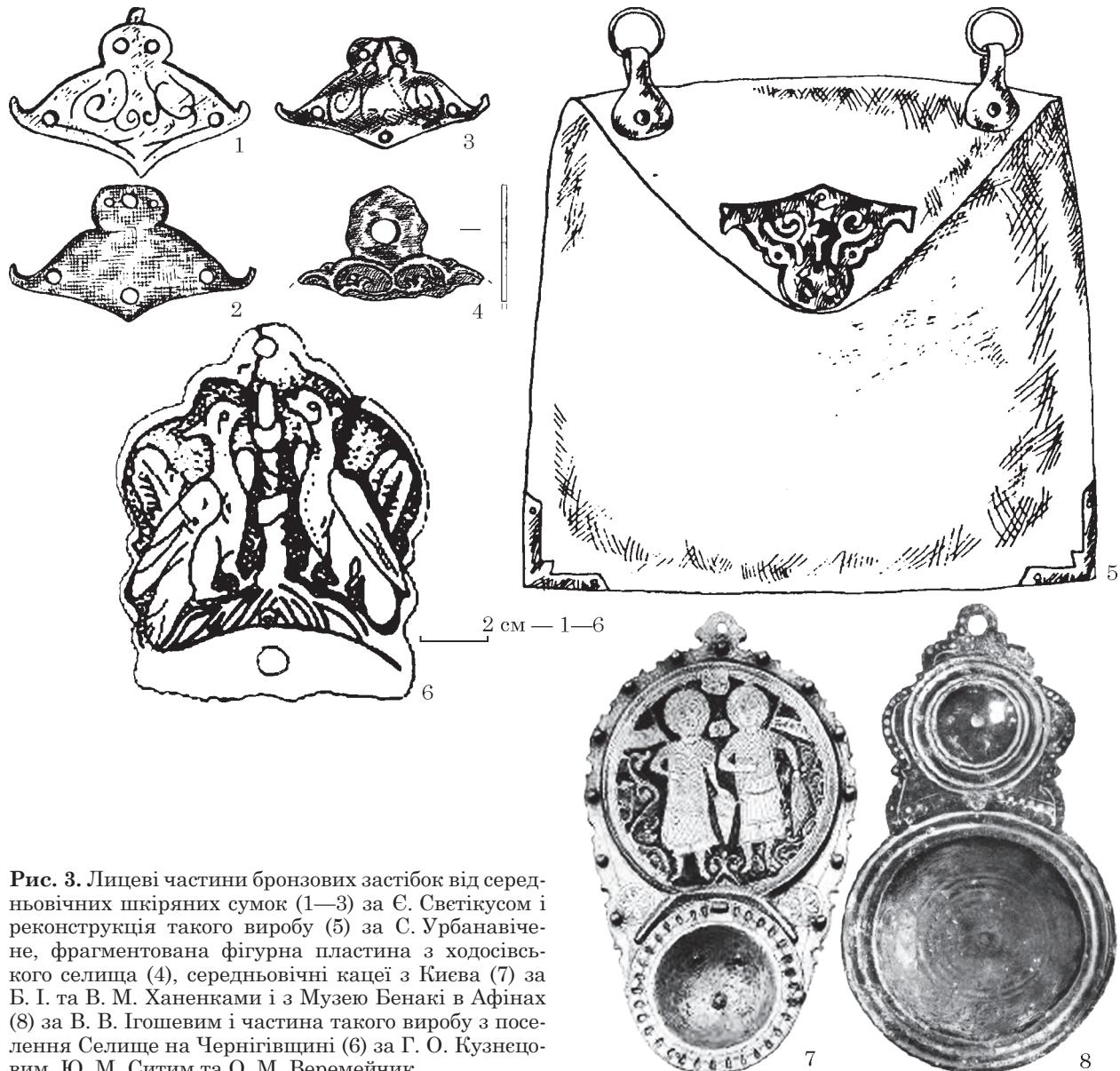

Рис. 3. Лицеві частини бронзових застібок від середньовічних шкіряних сумок (1–3) за С. Свєтікусом і реконструкція такого виробу (5) за С. Урбанавиче-не, фрагментована фігурна пластина з ходосівсь-кого селища (4), середньовічні кацеї з Києва (7) за Б. І. та В. М. Ханенками і з музею Бенакі в Афінах (8) за В. В. Ігошевим і частина такого виробу з посе-лення Селище на Чернігівщині (6) за Г. О. Кузнецо-вим, Ю. М. Ситим та О. М. Веремейчик.

стави розглядати знахідку в описаному контексті, та форма й розміри предмета, як уже згадано, дозволяють вбачати у ньому також уламок кацеї.

За спостереженнями дослідників, спа-лювання благовонних ароматичних смол у супроводі відповідної молитви під час значимих літургійних дій християнського світу до Нового часу відбувалось із застосуванням не лише стаціонарних курильниць і звич-них для сучасності кадильниць на ланцюж-ках чи шнурах, а й переносних пристройів у вигляді чаш на піддоні з руків'ям — кацеї (Ігошев 2015). Присутність останніх, спочат-ку довізних із Візантії, а згодом — ймовірно, виготовлених давньоруськими майстрами, у храмах періоду Київської Русі задокументо-вана повідомленнями літописів, свідченням Житія Єфросинії Полоцької щодо придбан-ня преподобною цієї речі у Константино-

полі та ін., зображення їх наявне на іконах, мініатюрах пам'яток писемності, мозаїках та фресках, а особливості використання рег-ламентовані церковним статутом (Ігошев 2015, с. 109, 111–113, рис. 4). В публікаціях (Ігошев 2015, с. 116, 117, рис. 9, 11 та ін.) наведені зображення означених предметів із музеїчних фондів, зокрема з музею Бенакі у м. Афіни (рис. 3: 8), зібрання Варвари і Богдана Ханенків, Національного історичного музею Республіки Білорусь та ін. Увінчані виступом з отвором вироби цього призначен-ня траплялися також при розкопках Києва (рис. 3: 7), Херсонеса, Чернігова, городища біля с. Городище Хмельницької обл. та ін. (Ханенко 1902, табл. XII: 247; Коваленко, Пуцко 1995, с. 83, рис. 1; Ігошев 2015, с. 118, 120, рис. 13, 14; Кацея 2014–2021 та ін.). Попри неординарність названих предметів загалом, наявність на селищі Ходосівка-

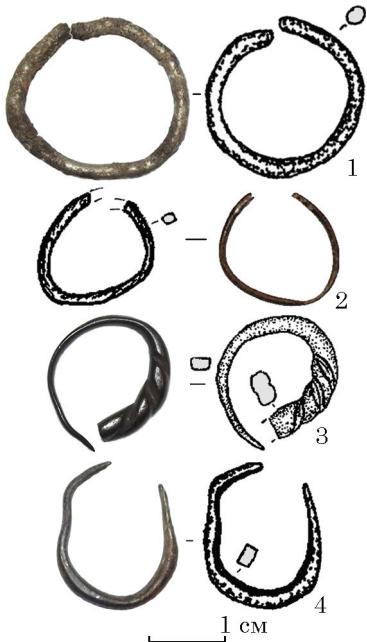

Рис. 4. Скроневі кільця та сережки з поселення

Рославське одиничних на південноруських землях пов'язаних з християнським віровченням знахідок — металевої нашивки паломника, що вклонився Розп'яттю «Святий Лик» у м. Лука в Тоскані, фрагментованого медальйона із зображенням Спасителя, частини кіотного хреста, з одного боку й фіксація на відомому завдяки низці статусних речей неукріплениму осередку Селище біля с. Анисів у заплаві Десни також обладнаного у верхній частині отвором щитка кацеї (рис. 3: 6) з рельєфним зображенням обабіч «дерева життя» двох птахів, найімовірніше — павичів¹ (Кузнецов, Ситий 1992, с. 35, 39, рис. 2: 4; Веремейчик 2010, с. 351, рис. 5: 5) з іншого, дозволяють не виключати і таку належність ходосівського уламка. Виявлення частини кацеї відзначено і в ході розкопок селища Григорівка (Петрашенко 2005, с. 96, 97, 262, рис. 49: 8, прил. 8), але відсутність у знахідки щитка лише засвідчує можливість використання цих виробів на пам'ятках сільського типу без аналізу особливостей оформлення знайденого на пункті твору середньовічної торевтики.

За загальної невирішенності питання з ідентифікацією знахідки із селища в урочищі Рославське в Ходосівці перша із наведених паралелей дозволила розглядати цей предмет під час характеристики убору давніх мешканців осередку, та остаточна інтерпретація описаної речі ще попереду.

Суттєвим доповненням власне убору виступали прикраси, в числі яких фахівці

1. Оригінальність знахідки навіть зумовила використання її зображення у сучасному гербі села (Анисів...).

традиційно виокремлюють оздоблення голови, рук і нагрудні. Знахідки цієї категорії при розкопках виявлялись неодноразово, причому серед них доволі часто траплялися речі, які традиційна історіографія відносилася до деталей вбрання заможної міслянки (Готун та ін. 2013а, с. 97; Готун 2014, с. 129, 130, рис. 8; Готун, Казимір 2019, с. 151—153, рис. 6).

Зафіксовані впродовж означених п'яти років вивчення пам'ятки прикраси голови репрезентовано двома скроневими кільцями та двома сережками.

На зміну традиційному підходу до слов'янських скроневих кілець — маркера місця проживання окремих племен та одного із етновизначальних елементів народного костюму (Арциховський 1930, с. 44, 45), сучасні дослідники вважають доцільнішим для Х—ХІІІ ст. вживати поняття не етнічних, а територіальних ювелірних наборів, які позначали ареали розселення літописних племен (Рябцева 2005, с. 36—38). Як вважають спеціалісти, кільця — виключно жіночі прикраси, властиві парадним і повсякденним уборам міслянок і селянок, хоча зрідка названі речі траплялися також у чоловічих похованнях, де були використані як браслети. Переважна більшість названих предметів походить із поховань комплексів або скарбів (Рябцева 2005, с. 210; Степанова 2010, с. 277), хоча на фортифікованих осередках знахідки цих виробів теж відомі (Седов 1982, с. 260). Щодо сільських пам'яток, на думку дослідників, на них прикраси траплялися рідко, зазвичай виготовлені із дешевих сплавів і за спрощеними технологіями, що значно знижувало їхню вартість (Рябцева 2005, с. 210).

Два скроневих кільця із селища Ходосівка-Рославське належать до перспективідбіхих виробів із розімкненими кінцями (Арциховський 1930, с. 61; Степанова 2010, с. 279). Одне з них (рис. 4: 1), виготовлене, схоже, з олов'янисто-свинцевого сплаву, має діаметр 2,3 мм, діаметр дроту становить 2,5 мм (Готун, Сухонос, Казимір 2011, с. 89, рис. 1: 30). Друге (рис. 4: 2), найімовірніше, бронзове. Його діаметр 15 мм за діаметру дроту 1,5 мм (Готун, Сухонос, Казимір 2011, с. 89, рис. 1: 23). Такі прикраси були широко розповсюджені по всій території північно-західної та південно-східної Русі, тому не можуть слугувати для чіткого визначення регіональних чи хронологічних аспектів (Левашова 1967, с. 15; Седов 1982, с. 260). На території Середнього Подніпров'я перспективідбіні скроневі кільця відомі на неукріплених пам'ятках біля с. Григорівка (Петрашенко 2005, с. 91). Значну їх кількість було зафіксовано під час досліджень Автуничів (Моця та ін. 1997, с. 45, рис. 13). Досить цікаву картину демонструє

вивчення курганів і ґрунтових могильників Правобережжя Х—XIII ст., де зосереджена переважна більшість відомих найпростіших скроневих кілець, а їх число переважає кількість аналогічних знахідок на Лівобережжі. Дослідники пов'язують поширення цих речей з територією проживання полян (Русанова 1966, с. 17). Зрозуміло, що наймасовіший тип скроневих прикрас не дозволяє чітко відносити їх до конкретних регіонів, але у випадку знахідок з поселення Ходосівка-Рославське наявність цих предметів на пам'ятці цілком закономірна.

Щодо способу носіння перспективідбінних дротових кілець у середовищі дослідників існують певні розбіжності. окрім загально-прийнятої версії про їхне кріплення у волоссі чи на стрічках біля скронь відомі випадки обшивання очілля або краю головного убору, тому в літературі іноді трапляється термін «потиличні кільця», хоча правильність фіксації матеріалів залишається сумнівною. У північно-східних регіонах Русі аналогічні предмети скріплювали ланцюжком і носили в якості шийної прикраси (Левашова 1967, с 15).

Невіддільно від скроневих кілець логічно розглядати ще один тип оздоб голови — сережки. Джерела демонструють досить неоднозначну картину відносно цих речей. В ході систематизації та класифікації ювелірних виробів із курганних могильників в'ятицьких племен, А. В. Арциховський не виділяв сережки до окремої категорії, аргументуючи це тим, що археологічних даних недостатньо, аби визначити, як саме їх носили — у вухах чи на головних уборах (Арциховський 1930, с. 46). Та Г. Ф. Корзухіна зауважила, що механізм застібки скроневих кілець не дозволяв вдягати їх у мочку вуха і водночас акцентувала на цитатах з літописних джерел XII ст., де сережки згадані як у жінок, так і в чоловіків та на фіксації однієї вказаної прикраси біля вуха у похованнях дружинників, без деталізації, щоправда, біля якого саме (Корзухіна 1954, с. 59). Б. О. Рибаков дотримувався погляду, що сережок за часів Русі не носили взагалі, а їхню роль виконували привіски біля скронь, які називали «усерязь» (Рибаков 1988, с. 521). Зрозуміло, що означений підхід розвивала М. В. Седова, яка коротко згадує про масову появу сережок у побуті з XIV ст. у результаті поширення моди зі Сходу (Седова 1981, с. 16), але С. С. Рябцева відокремила сережки від скроневих кілець, акцентуючи при цьому на намистинних саме сережках, якими масово послуговувались на доволі обширних територіях Русі, Балкан, Кавказу та Європи (Рябцева 2005, с. 210—234).

Попри залучення І. І. Срезневським при наведенні термінів «серъга», «усерязь» — у

значенні «сережка», «вушна прикраса», «сережька» — невелика сережка, «сережный» — призначений для сережки, наприклад камінь (Срезневский 1912, с. 340, 1265) доволі пізніх — XIV—XVI ст. джерел, крім згаданих повідомлень літописів доречно також звернутись і до неодноразово використаного дослідниками опису Львом Діаконом князя Святослава зі згадкою у одному його вусі золотої сережки з обрамленням двома перлинами карбункулом (Лев Диакон 1988, с. 82). І хоча в цьому випадку йшлося по-перше: про князя, а не вихідця з народу; по-друге: знаного специфічністю звичок та й загалом способу життя; по-третє: в умовах війни, для висновку відносно існування цих прикрас на Русі наведено, тим не менше, цілком достатньо. Показово також, що джерела в усіх випадках слово «сережка» вживають в одніні, що наштовхує на думку відносно непарного носіння названих виробів.

Чи не остаточне вирішення проблема використання сережок населенням Київської Русі отримала після дослідження виявлених у похованнях XI—XIII ст. скроневих кілець зі вцілілими фрагментами шкіри, які вважали залишками головних уборів з прикріпленими скроневими кільцями. Експертиза засвідчила антропологічну принадлежність зразків, а саме репрезентацію ними решток муміфікованих людських вух зі скроневими кільцями, використаними як сережки. Проколи простежені у мочці та у середній і верхній частинах вушного завитка, що свідчить про можливість одночасного носіння кількох сережок у одному вусі та поліфункціональність скроневих кілець, які сережки повністю витісняють лише у XIV ст. Діаметри отворів у досліджених зразках коливаються у межах 2 мм, що цілком відповідає середній товщині дужок кілець (Агапов, Сарачева 1997).

Щодо поселення Ходосівка-Рославське — виявлені під час його вивчення дві речі, імовірно, належать до сережок, хоча у їхню основу були покладені інші категорії прикрас, а саме персні. Не виключено, що у цьому випадку зіграли роль індивідуальні вподобання їхніх власників.

Першу представляє дужка з кольорового металу, можливо, срібла, діаметром 15 мм (рис. 4: 3). На момент первинного функціонування прикраса, імовірно, була виготовленим у техніці ліття у формі псевдовитим перснем із розімкненими гладкими кінцями. Ширина стрижня коливається в межах 1—2,5 мм. У Новгороді аналогічні вироби із олов'яністо-свинцевих сплавів та латуні зафіковані у нашаруваннях XI—XV ст. (Седова 1981, с. 125, 127). Після пошкодження середньої частини, щонайменше одну із половинок персня було вигнуту в дужку і використано як сережку або скроневе кільце.

Рис. 5. Твори металопластики з розкопок селища в урочищі Рославське у Ходосівці

Друга прикраса бронзова (?), лита, має вигляд розімкнутого овалу, заввишки 20 мм і завширшки 10 мм (рис. 4: 4). Стрижень пласковипуклий (2×3 мм), звужений до країв (Готун, Сухонос, Казимір 2011, с. 89, рис. 1: 29). Найімовірніше, у основі цього предмета — круглодротовий перстень із розімкненими кінцями. Схожі вироби були масово поширені у новгородських шарах XI—XIII ст. (Седова 1981, с. 122). Показово, що річ не зламана, її спеціально надали відповідної форми, або ж майстер відразу виготовляв сержек, хоча інформації про подібні вироби у доступній літературі виявити не вдалось.

До нагрудних у колекції пункту зараховано кілька підвісок, намистини та фібули.

Одна із речей (Готун та ін. 2013а, с. 90, 97, рис. 3: 3) представлена виготовленим зі свинцево-олов'яністого (?) сплаву пласким литим виробом розмірами $3 \times 20 \times 30$ мм (рис. 5: 1). Прикраса пошкоджена дією високих температур, тому її важко ідентифікувати, але наявність на зовнішній поверхні предмета залишків доволі крупних розмірів псевдозерні вказує на принадлежність знахідки до убору. Свого часу відносно частини прикрас, художнє оформлення яких було близьким до народного мистецтва, фахівці пропонували вживати визначення не ювелірного, а металевого убору (Жилина 2012а, с. 93). І хоча у цитованій публікації йшлося про зовсім інші категорії виробів, влучність наведеного формулювання цілком дозволяє скористатись ним і стосовно описпного предмета та подібних до нього речей з поселення.

Друга знахідка (рис. 5: 2) репрезентована литою криноподібною або ліліеподібною підвіскою, теж виготовленою зі свинцево-олов'яністого сплаву (?), візуально тотожного до попередньої речі. Її розміри — $3 \times 22 \times 33$ мм, верхня частина з отвором для підвішування втрачена. Виріб патинований,

поганої збереженості, на його поверхні простежені рельєфні вертикальні боріздки, які надають бічним пелюсткам крину об'ємності та завершуються псевдозерні (Готун та ін. 2013а, с. 90, 97, рис. 3: 1). Схожі прикраси відомі у комплексах домонгольського періоду: золоті — у Сахнівці, срібні з позолотою або без неї — у Києві, Володимири, Старій Рязані, з останнього пункту та із Пскова походили названі вироби із бронзи (Ханенко 1902, с. 52, табл. XXIX: 1095; Корзухина 1954, с. 113; Седова 1997, с. 68; Жарнов 2009, с. 437, рис. 7; Стрикалов, Чернецов 2015, с. 97, рис. 10). Інформація про фіксацію подібних речей з'являлась і стосовно низки інших пам'яток. Виготовлені зі срібла і свинцево-олов'яністого сплаву датовані XIII—XIV ст. аналогічні підвіски виявлені не лише на території Київської Русі, а й, наприклад, у Кернаве (Kernave 2002, с. 166, 174—175; Vélius 2005, р. 60—61); криноподібні прикраси у складі коштовного намиста відомі у скарбах, знайдених у Стаклишкесі, Гялегалії, Кретингі в Литві (Daugudis 1968, р. 38).

Залишилась неатрибутованою ще одна річ з поселення, яка, можливо, демонструє спробу скопіювати вищуканий предмет за відбитком в однобічній формі (рис. 5: 3). Тонка фігурна пластина зі свинцевого сплаву, що відліла в довжину на 36 мм за ширини 14 мм, прикрашена рельєфними лініями, які краплеподібним зображенням, схоже, розпочинали своєрідну плетінку (Готун та ін. 2013а, с. 90, 97, рис. 3: 2). Наявні по периметру прикраси залишки зайвого металу, найімовірніше, засвідчують розвиток місцевої металопластики, демонструючи невдалу ливарну спробу або незавершеність речі.

Із пункту походить частина виробу, один із варіантів визначення якого — фрагмент відлитої з бронзи ромбічної навскіснорешітчастої підвіски (рис. 5: 4). Довжина уламка

32 мм, ширина — 25 мм, товщина — 1 мм. У його верхній частині наявний отвір діаметром 4 мм (Готун та ін. 2012, с. 248, рис.: 4; 2013а, с. 92, 98, рис. 5: 1). Незавершеність цієї речі (необроблені ливарні шви, дрібні заточки металу всередині решітки й отвору) вже згадана. Імовірно, порожнини заповнились при відливанні, після чого здійснено спробу прибрати зайве невеликим гострим інструментом, що засвідчили глибокі борізdkи по краях решітки. Підокруглі косо- та прямо-решітчасті підвіски притаманні північно-західним та північно-східним територіям Русі, а саме Новгороду і новгородським землям, де вони побутували з XII ст. (Седова 1997, с. 68). Площу розповсюдження речей картографуванням розширено до території Ленінградської і Псковської областей (Успенская 1967, с. 108, 109). Ромбічні підвіски поширені менше, в літературі їхня фіксація згадана рідко, хоча на пов'язаних із незаконним обігом рухомих археологічних пам'яток ресурсах вироби трапляються доволі часто. Одна з таких прикрас, як згадано, відома з розкопок неукріплених пам'яток поблизу с. Григорівка, ще одна знайдена у літописному Юр'єві (Орлов, Моця, Покас 1985, с. 40; Петрашенко 1997, с. 133). Водночас, як уже доводилось акцентувати, предмети з названих пунктів мали традиційний вигляд, а знахідка з поселення у Ходосівці позбавлена наявних на ромбічних решітчастих привісках виступів на кутах, тому ідентифікація цього виробу ще потребує уточнення. Разом з тим, досить схожі обриси, щоправда, з напівкруглими виступами по периметру ромба і кільцем на його верхньому куті, мають ажурні підвіски з колекції А. Ф. Ліхачова в Національному музеї Республіки Татарстан та з Балашовського краєзнавчого музею. Фахівці вбачають у цих речах втілення загального орнаментального мотиву одного з найважливіших буддійських символів — т. зв. «вічного вузла», «нескінченного вузла», «вузла щастя», вважаючи, що результатом саме його розвитку став сюжет «вузла життя і смерті», простежений у творах московського декоративно-прикладного мистецтва XV ст. У контексті хронології селища Ходосівка-Рославське виступає суттєвим спостереженням дослідників щодо популярності означеного орнаменту в Поволжі у золотоординські епохи (Нуретдинова, Губайдуллина, Морозов 2018, с. 575, 576, рис. 5: 1; Крест-медальон).

Щодо останніх чотирьох речей, вже доводилось відзначати ймовірне відображення ними спроб жителів селища практикувати роботу з кольоровими металами. Попри відоме використання у ювелірній справі свинцю, акцентувалось і на виробах, пластичність яких (окремі речі буквально згинались під власною вагою при спробі взяти їх за один з

країв) практично унеможливлювала подальше використання предметів (Готун та ін. 2013а, с. 97, 98; Готун 2017, с. 67, рис. 3). Тим не менше, навіть якщо названі прикраси і не перебували у вжитку мешканців, вони однак відображають ймовірні доповнення до характеристики вбрання населення пункту.

У колекції знахідок із селища зберігається кулястий бронзовий бубонець діаметром 19 мм (рис. 5: 5) з лінійним прорізом, оздоблений рельєфним поясом з трьох ліній (Готун, Сухонос 2014, с. 63, рис. 7: 4). Аналогічні бубонці дослідники відносять до наймасовішого типу, що побутував у Новгороді в XI—XIV ст., хоча період найбільшого розповсюдження таких речей припадав на XII ст. (Мальм, Фехнер 1967, с. 137; Седова 1981, с. 156, 157, рис. 62: 6; Лесман 1990, с. 60, 61). Найбільше цих прикрас локалізовано на півночі давньої Русі, але й на території Середнього Подніпров'я описані знахідки не виняткові. Подібні підвіски траплялися на поселеннях Автунічі, Софіївська Борщагівка, Дорогинка, Ліскове, Григорівка, Кощіївка-8; на останньому знаходили їх інакші варіанти виконання цих речей (Моця та ін. 1997, с. 45; Готун, Семенюк 2001, с. 99; Серов 2001, с. 134, рис. 11: 14; Орлов 2003, с. 122; Петрашенко 2005, с. 92; Лысенко и др. 2012, с. 28, 40, 49, 110, 128, и слід.; Казимір та ін. 2018, с. 90).

Окрім різноманітних підвісок, мешканки поселення в урочищі Рославське носили намисто. Бурштинові вироби, які виготовляли майстри з досліджені пам'ятки та скляні і пастові прикраси з пункту вже охарактеризовані (Готун, Сухонос, Казимір 2010а; Готун, Гунь 2020), до колекції 2007—2011 р. увійшли також кам'яна річ. Це пірофілітова урізано-біконічна намистина заввишки 13 мм з діаметром ребра 17 мм, основ — 10 мм, отвору — 6,5 мм (Готун та ін. 2013а, с. 91, рис. 4: 12). Її поверхня рівномірно вкрита безсистемними неглибокими вертикальними і навскісними подряпинами, які імітують візерунок (рис. 6). А оскільки біконічні і округлобокі пірофілітові (та й керамічні також) речі незалежно від розмірів часто називають прясельцями, на інтерпретації знахідки варто зупинитись дещо детальніше.

Так, серед 113 віднесених до прясельць пірофілітових речей у колекції «Десятинна церква» Національного музею історії України, за діаметру 14—17 мм 2 предмети сягали висоти 4—6 мм, ще 12—7—10 мм і 5—11—16 мм. Принагідно варто зауважити, що наступна група, до якої було включено вироби діаметром 18—21 мм з такими ж параметрами висоти налічувала, відповідно, 7, 26 і 16 одиниць. Щоправда, у присвяченій їм роботі висловлено думку, що виробництво дрібних речей викликане прагненням майстра ви-

Рис. 6. Пірофілітова намистина з осередку

готовити якомога більше продукції з фіксованого обсягу сировини (Гончарова 1996). Згідно В. О. Мальм, «діаметр пряслиць коливається у межах 1,2—3,4 см, більшість же мають 2,6—2,8 см. Висота їх варіюється від 0,5 до 2,6 см. Різної величини пряслиця, а величина їх була прямо пропорційна вазі, призначались для прядіння ниток неоднакової товщини. Більш важкий тягар на веретені потрібен був для пряжі більш тонкої» (Мальм 1971, с. 199). Прясельця незначних розмірів у літературі також пропонувалось вважати дитячими (Пивоваров 2006, с. 135). Щодо такого трактування вже доводилось зауважувати, що підлітки цілком могли виготовляти нитки з використанням дорослих знарядь, а дрібні вироби не відповідали б своєму прямому призначенню, та й копіювання означених предметів з каменю лише для дитячої забави видається доволі таки сумнівним (Готун, Казимір 2019, с. 148). Водночас, на пам'ятках давньоруської доби, зокрема в Іскростені, у складі скарбу з Гньоздовського селища, на селищі Очеретяна Гора, на Шестовицькому, Кветунському та Моховському (у радимицько-дреговицькому порубіжжі) могильниках, у вятицьких курганах, на цвинтарі Копиревого кінця у Києві та на низці інших пунктів відомі випадки фіксації різної форми пірофілітових намистин, хоча на названих осередках вони і не складають відчутних серій (Арциховский 1930, с. 42; Падин 1976, с. 204; Равдина 1988, с. 21; Журухіна, Звіздецький 2006, с. 66; Макушников, Курашова, Тимофеенко 2008, с. 79; Тодорова 2012; Веремейчик 2013, с. 95, 98; Козловський, Крижановський 2019, с. 25, 26 та ін.), а дослідники відносили дрібні предмети до категорії прикрас. Зокрема, В. З. Завітневич зауважував: «Саме значне намисто зі знайдених мною складалося із наступних намистин: трьох шиферних, п'яти сердолікових, одинадцяти скляних золочених

і семи золотих привісок, котрі рівномірно розподілені були між намистинами. Дане намисто визначне, між іншим, тим, що до складу його увійшли три шиферні намистини, що нічим, крім об'єму, не відрізнялись від т.зв. пряслиць, одне з яких виявлене у тому ж кургані на своєму місці, тобто біля правого стегна, де знаходилося зотліле дерев'яне веретено» (Завітневич 1890, с. 27, 28, табл. 1: рис. 4, 6, табл. 2: рис. 11, 12). На думку В. К. Гончарова, «шиферні пряслиця здебільшого мають біконічну форму, але є і невеликі пряслиця круглої форми, які, очевидно, являлись намистинами. Такі пряслиця були виявлені разом зі склоподібним намистом на жіночому скелеті», а до складу намиста включали предмети різноманітної форми і з різnorідних матеріалів: скла, шиферу, металу (Гончаров 1950, с. 125, 131). Суттєво, що значне число таких виробів разом з відходами від їхнього виробництва археологи виявили при вивчені спеціалізованих майстерень з обробки пірофілітового сланцю на поселеннях Прибитки 1, Прибитки 2 та Прибитки-Корчі у межах Овруцького кряжу (Павленко 2006; 2010, с. 162). Раніше осередок з виготовлення шиферних речей, при вивчені якого зібрано 42 пряслиця та кілька десятків намистин, було досліджено на одному із селищ давньоруського періоду в Поволжі (Милонов 1950, с. 158).

У літературі відзначено, що виготовлені із червоного шаруватого каменю, поклади якого відомі поблизу Овруча, схожі на намистини кам'яні вироби з отвором посередині загалом на правому березі Дніпра по берегах Стругни, Унави, Ірпеня трапляються досить часто, а в Постугнянні вимиваються дощами із землі майже у кожному населеному пункті, де знахідки, зазвичай, використовують як обереги: вважаючи, що ці предмети відгanyaють відьом і сприяють жіночому здоров'ю, їх одягають на корів, раніше включали до намиста, а «жиди» Овруччини вішають їх дітям на шию з вовчим зубом, шматочками срібла та заліза як амулет (Rulikowski 1881; Сумцов 1896, с. 138), та й загалом пряслиця у міфології слов'ян посідали доволі відчутне місце (Боряк, Герасимчук 1991), на чому вже доводилось акцентувати (Петраускас, Готун 2001).

Зафіксована у процесі народознавчих студій наявність у досвідченої прялі кількох веретен, кожне з яких призначалось для певних видів пряжі, чим дослідники пояснюють різні параметри пряселець, виявлених у процесі археологічних пошукув (Щербань 2007, с. 135; 2015, с. 214), цілком обумовлює відчутну різницю у розмірах означених знарядь, водночас підводячи до розуміння неможливості застосування найдрібніших речей для виготовлення пряжі, а відтак —

їхнього використання як оздоб. Як відзначала В. О. Мальм, «шиферні пряслиця у складі намиста за своєю формою не відрізняються від звичайних... тільки іноді невеликого розміру (діаметр близько одного сантиметра або дещо більше), спеціально виготовлені для використання їх як намистин» (Мальм 1971, с. 203). Наведене спостереження демонструє включення до складу намиста і дрібних предметів, і цілком придатних для створення ниток виробів. Суттєво, що подібні спостереження належать не одному лише досліднику. Так, О. С. Уваров вказував, що «...описуючи намисто, потрібно також згадати про кам'яні кружки, що зустрічаються у могилах або біля ший кістяка, або поблизу пояса. Вони зроблені із червонуватого шифера або глини, і хоч траплялися не більше як у трьох або чотирьох екземплярах разом, та взагалі їх було знайдено дуже багато... Призначення подібних кружків залишається загадковим, хоча багато вчених прямо признали їх за пряслиця... I ми готові приєднатися до цієї думки, але не можемо не згадати, що більша частина з них знайдена була на ший кістяків в числі інших намистин і прикрас», супроводжуючи цитоване зауваження відповідним ілюстративним матеріалом (Уваров 1872, с. 106, 141, 168, 209, 210). У літературі також були відзначенні випадки, коли «дещо вище материка виявлено жіночий скелет... на грудях зліва шиферне пряслице...» (С[пицьн] 1905b, с. 127), при тому, що названий дослідник в іншому похованні виявив таку знахідку у традиційному місці — біля пояса, на цей раз — покладено до шкіряного мішечка (Гатцук 1904, с. 42) та «...на матерiku, на зольній підсипці... жіночий кістяк поганої збереженості... на грудях 4 мідних бубонці... і пряслице із заокругленими боками» (С[пицьн] 1905a, с. 100). Опубліковані й випадки, де крізь отвір прясельця протягнуто дріт, у результаті чого знаряддя перетворилось на підвіску: «на намисті... на невеличкому дротяному кільці підвішene було червоне шиферне пряслице» (Милонов 1950, с. 165), до того ж, такі факти неподінокі (Репников 1904, с. 18, табл. III: 20). А фіксація як схожих на пряслиця дрібних шиферних виробів, так і пряселець звичайних розмірів, зокрема й у складі намиста, відома не лише на території Київської Русі, а й за її межами (Kernave 2002, с. 42, 108; Кочкуркина 2013, с. 46 та ін.).

Дублювання у цій роботі викладених свого часу у малотиражному регіональному виданні міркувань щодо схожих на пряслиця шиферних виробів незначного розміру, як здається, має остаточно довести оправданість розгляду цих знахідок як елементів убрання, а не знарядь домашніх промислів.

Наступну категорію виявлених на селищі Ходосівка-Рославське нагрудних прикрас репрезентують загалом охарактеризовані цілі та фрагментовані фібули. Чергове звернення до певних особливостей означених виробів зумовлене унікальністю названих знахідок для території Середнього Подніпров'я та їхньою роллю у формуванні образу жительки пункту з такими оздобами.

Передусім варто згадати т. зв. фібули із бронзової жесті (рис. 7: 1—4) — традиційні прикраси балтів для фіксації шерстяної наплічної накидки віллайн. На селищі Ходосівка-Рославське відомо чотири таких знахідки, лише одна з яких ціла (Готун, Сухонос, Казимір 2009b, с. 42, рис. 2: 10; 2011, с. 89, рис. 1: 27; Готун та ін. 2012, с. 248, рис.: 6; Готун 2014, с. 128, 130, рис. 7: 1—4). З огляду на те, що предмети для земель півдня Русі невластиві, їх вслід за джерелами та з урахуванням вторинного використання спочатку інтерпретували як накладки, і тільки згодом ідентифікували відповідно признанню (Готун 2017, с. 70, 71, рис. 4: 1—4). Прикраси підокруглі, діаметром 35—40 мм з випукло-вігнутою поверхнею, з отвором діаметром 10 мм. Кожну річ виготовлено з тонкої (0,5 мм) бронзової пластини шляхом карбування, на двох із них присутній декор із завитків і крапок. Вироби слугують яскравим прикладом застосування техніки басма, яка полягала у виготовленні імітацій коштовних речей простим і дешевим способом. Вперше балти почали вживати названий прийом на рубежі тисячоліть, а максимально широкий асортимент цих речей припадає на ранньоординську добу (Кулаков 2017, с. 117, 118), що відповідає хронології поселення Ходосівка-Рославське. Висловлено думку, що значну кількість виготовлених у техніці басма виробів використовували у похованельній обрядовості, замінюючи дорогі прикраси на дешевіші зі збереженням сталості традицій (Кулаков 2017, с. 123), та частина знахідок виявлена і поза могильними комплексами, зокрема при розкопках садиби верхнього міста Кернаве (Vélius 2005, р. 86).

Два предмети мають дрібні наскрізні отвори. Схоже, після втрати голок речі надалі дійсно використовували як накладки. Водночас, вироби зі схожими отворами виявлені також у м. Обеляй у Литві (Svetikas 2008, р. 185, pav. 12: 9; 2009, р. 95).

Ще одну знахідку репрезентовано вигнутим язичком із кольорового металу (рис. 7: 5), виготовленим із плаского підпрямокутного у перетині (1 × 2 мм) стрижня, загостреного з одного боку і зігнутого в кільце діаметром 6 мм з іншого. Зазвичай ці деталі застібок або прямі, або мають незначний вигин, хоча елементи схожої конструкції властиві фібулам підковоподібної форми (Кула-

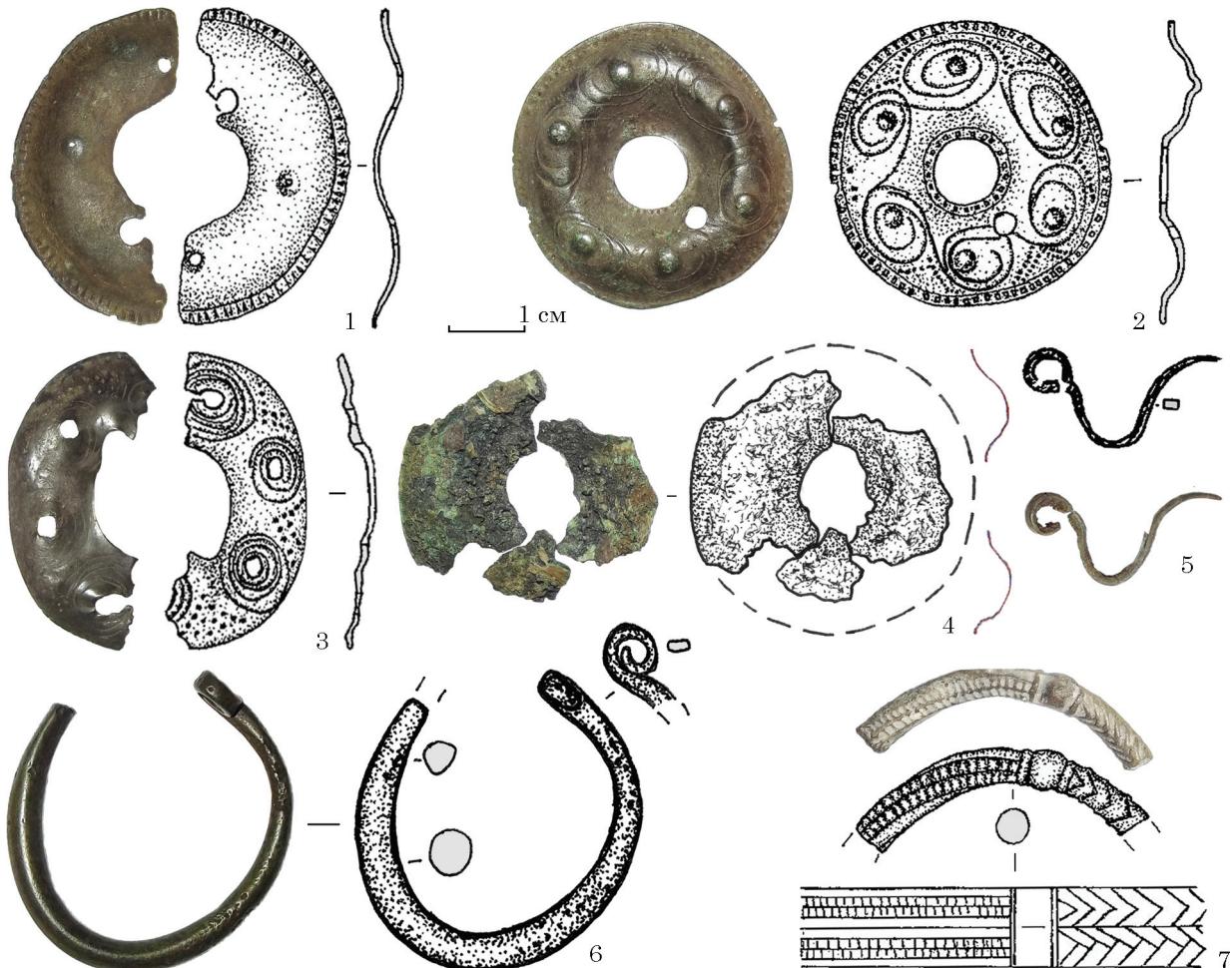

Рис. 7. Фрагментовані та цілі фібули із селища: 1—4 — із бронзової жесті; 5 — язичок від такої застібки; 6, 7 — підковоподібні

ков 2017, с. 121). У літературі це пояснювали належністю виробів до складу поховальних комплексів і вважали специфічний вигин голки наслідком значного тиску на неї та розрахуванням деталі на стабільну фіксацію застібки на вбраний померлого без перспективи її подальшого розстібання (Кулаков 2017, с. 119). Імовірно, предмет з поселення Ходосівка-Рославське фіксував досить легку тканину, що дозволяло багаторазове використання речі з голкою специфічної вигнутої форми.

Питання щодо належності описаної деталі одному із охарактеризованих корпусів однозначної відповіді поки що не знаходить. Замкнуте кільце у язичка та стан отвору у вцілілому предметі виключають віднесення їх до однієї прикраси. Важко робити будь-які висновки стосовно однієї з половинок, оскільки у цьому випадку отвір залишився на іншій частині виробу. А відносно фрагментованої знахідки, де частина з отвором не збереглась, а також наступної половинки, у якої отвір розірваний, — їхня експлуатація з цим язичком цілком імовірна. Відтак, даних для однозначного висновку щодо репре-

зентації означенім предметом п'ятої фібули недостатньо, ця деталь могла становити одне ціле щонайменше з двома із виявлених на пам'ятці речей означеній категорії.

Бронзова (?) спіральнокінцева підковоподібна фібула (рис. 7: 6) діаметром 48 мм із втраченими голкою та одним із завершень (Готун та ін. 2012, с. 248, рис.: 1; Готун 2017, с. 71, 72, рис. 4: 5) відноситься до різновиду традиційних жіночих прикрас угро-фінських народів Східної Європи. Археологічні матеріали демонструють концентрацію аналогічних речей на північних землях Русі і на території Прибалтики (Кулаков 1990, с. 24; Авдусина, Еніосова 2001, с. 100; Седов 2007, с. 368). На прикладі ювелірних уборів простежено, що взаємодія фіно-угорського і слов'янського населення тривала у VII—XIV ст., найтіснішими контактами були переважно з Північною Руссю, а саме з Новгородом, хоча ареал поширення окремих прикрас сягав також середнього Дніпра. Фахівці виділили низку хронологічних і територіальних особливостей названих виробів (Мальм 1967, с. 152, 154, рис. 22; Седова 1981, с. 84—86; Лесман 1990, с. 75,

97, рис. 9: 2.1; Рябцева 2005, с. 286—288; Фибула 2018), наявність яких на Київщині слугує показником розвитку зв'язків фіно-угорських народів з населенням Русі, які в XI—XIII ст. стали настільки тісними, що у результаті слов'яно-фінського культурного симбіозу навіть з'явилися речі-гібриди (Рябинин 1997, с. 236—245). Водночас, згадане зосередження означених прикрас на Балтійському узбережжі зумовило віднесення їх до етновизначальних щодо балтських племен (Алексеев 1966, с. 174, 177, рис. 45: 15; Чайка 2002, с. 154). Відповідно, поєднання у нашаруваннях селища Ходосівка-Рославське описаних фібул із бронзової жесті та охарактеризованого предмета дозволяє побачати в цьому матеріальний вираз наявності економічних та культурних зв'язків з балтійським регіоном. Цікаво, що схожа сукупність спіраль-нокінцевих фібул з фібулами із бронзової жесті, яка, на думку фахівців, виступає на пунктах втіленням прибалтійського імпорту чи репрезентує прикраси прибалтійських типів, відзначена для розташованих біжче до ареалу масового поширення цих речей порівняно із селищем у Ходосівці Волковицька і Браслава-Брячиславля (Алексеев 1966, с. 177, рис. 45; Лысенка 2000, с. 439, рис. 128: 2, 3, 13). Разом з тим, безапеляційні висновки були б дещо передчасними, адже відомі факти виготовлення підковоподібних фібул і в глибині давньоруської території. Підтвердженнем місцевого виробництва цих прикрас вважають фіксацію відповідних бронзових заготовок, здійснену при розчистці однієї із житлових споруд на поселенні Горбове (Григорьев 1990, с. 53; Авдусина, Ениосова 2001, с. 95).

Уламок ще однієї підковоподібної фібули на етапі польових досліджень враховано серед металевих браслетів, що також пов'язано з унікальністю цієї знахідки для території Середнього Подніпров'я. Застібка діаметром близько 60 мм виготовлена у техніці ліття у двобічній формі (рис. 7: 7) зі свинцево-олов'яністого сплаву (?). Кулісте потовщення на її корпусі, чи, як називають у літературі цю частину прикраси, на її дузі (європейські фахівці у цих випадках застосовують звичний нам за описами пряжок більш адекватний термін «рамка»), розділяє дві декоративні зони: з ялинковим та решітчастим орнаментом (Готун, Сухонос, Казимір 2011, с. 89, рис. 1: 27). Даних відносно фіксації аналогів предмету на середньому Дніпрі виявити не вдалось. Водночас, застібки зі стилістично наближеними елементами оформлення, а саме з імітацією косоплетінки на корпусі, відомі у середній течії р. Ваги та у Костромському Поволжі і Марійському Поветлужжі, де, як і загалом на північно-руських територіях, крім поширення пів-

нічно-західних імпортів з'являються також виготовлені у техніці ліття за відбитком з підковоподібних фібул речі місцевого виробництва; предмети стають особливим локальним типом північноруських прикрас, а косоплетінка на дузі належить до особливостей деяких із них. Дослідники простежили походження цих знахідок від зразків, пов'язаних з північно-західними областями Русі та Південно-Східною Прибалтикою і не співставимих із сюльгамами волго-окських племен (Макаров 1997, с. 42—44, рис. 18; Рябинин 1997, с. 128, 132, 133, рис. 35: 12, 14, 15, 17; Кузнецова 2019, с. 304, 310, рис. 3: 5, 7). Певні паралелі у декорі наявні і на прилеглих до країв ділянках корпусу віднесеного до виробів прибалтійсько-фінського вигляду фібули з гранчастими голівками з шарів кінця X—XIV ст. новгородського Троїцького розкопу, центральній та прикінцевих частинах фібули з могильника ятвягів X—XII ст. Ясудово у Гродненській обл. та загалом на корпусах низки знахідок, а саме: із залишеного у XII—XIII ст. завоюванням чуддю Усть-Пуйського цвинтаря в Архангельській обл.; із поховання 53 третьої четверті XII ст. могильника Нефед'єво в Білозері; із нашарувань XII—XIII ст. городища Ростиславля Рязанського; із Починковського могильника марійців XII—XIII ст.; із кургану № 9 відомого своїми яскраво вираженими прибалтійсько-фінськими рисами Залахтовського могильника на східному узбережжі Чудського озера; із археологічного комплексу Кордон на Західній Двіні та ін. (Голубева 1987а табл. LIII: 14; 1987b, с. 66, 271, табл. XXIII: 12; Седов 1987, с. 416, 456, табл. CXXXVII: 16; Макаров 1997, с. 119, 356, табл. 143: 11; Хвоцінська 2004, с. 81, табл. CXXIV: 8; Покровська 2008, с. 375, 376, рис. 1: 5; Коваль 2010, с. 96, рис. 3; Левко, Дернович, Кен'ко 2021, с. 50, 51, рис. 7: g). Інший варіант декору на згаданій знахідці з Ходосівки репрезентує виготовлена шляхом ліття велика підковоподібна фібула із Гньоздово з оформленнями у вигляді пірамідок зі зрізаними кутами багатогранними голівками. Показово, що серед речей вказаної групи відомі оздоблені двома-трьома напускними намистинами-пірамідками вироби, а застібки з багатогранними голівками загалом вважають одним із властивих чоловічому костяному регіону Балтії «інтернаціональних типів» (Хвоцінська 1999, с. 40; Авдусина, Ениосова 2001, с. 97, рис. 10). Аналогічно прикрашені оснащені напускними елементами на корпусі розімкненокінцеві фібули, як відзначено в літературі, відомі у IX—X ст. на о. Готланд, дещо схожі — у Фінляндії та Скандинавії (Голубева, Кочкуркина 1991, с. 103, 108, рис. 47: 6; Леонтьев 1996, с. 171, 172, рис. 72: 1; Кулаков 2012, с. 32, 33, рис. 34), звідки, на думку фахівців, вироби поширились у пів-

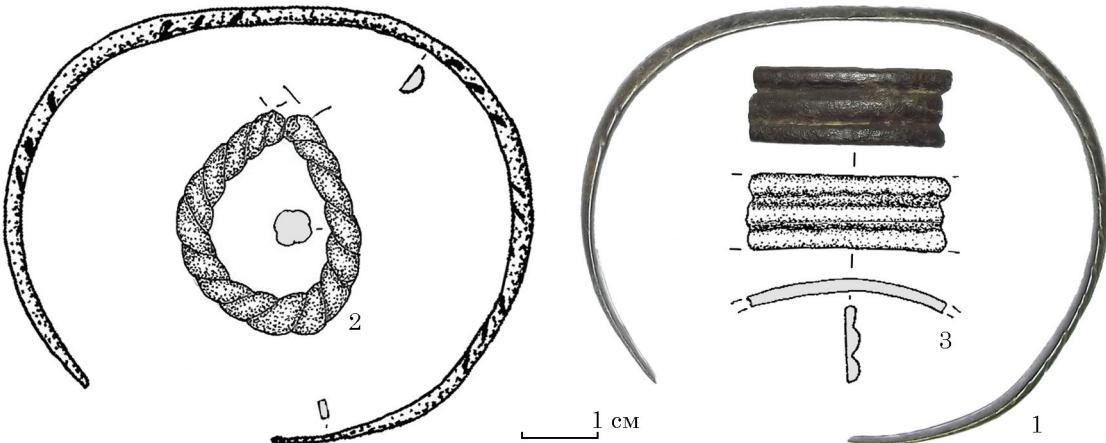

Рис. 8. Цілій та фрагментовані металеві браслети з поселення

денно-східну Прибалтику і північно-західні регіони Русі. Подібні елементи оздоблення відзначенні також стосовно віднесених до предметів скандинавського вигляду деяких із фібул з Рюрикового городища (Носов, Хвощинская 2019, с. 307, 309, рис. 4: 1).

У ході вивчення пункту були виявлені речі, визначені О. Є. Мусіним як предмети особистого благочестя (Мусін 1997), що, з огляду на вдале формулювання, відразу стало загальновживаним, а також артефакти, які дослідники вважають амулетами язичницьких культів: натільні хрестики, хребець щуки, ікло лисиці, таранна кістка бобра з отворами, фрагменти рострів белемнітів, один із яких теж був частково просвердлений тощо; колекція названих виробів впродовж наступних сезонів суттєво зросла (Готун, 2014, с. 132, 133, рис. 14: 14; 2017, с. 77, рис. 5; Готун, Сухонос 2014, с. 55—67; Готун, Казимір 2019, с. 155, 157, рис. 8). До цієї ж групи входить оголів'я енколпіона, схоже на яке, дещо менших розмірів, знайдене при розкопках селища Вишеньки 3 на території Суздальського Опілля (Макаров, Федорина 2008, с. 139, 140, рис. 1: 5). І хоча вказані предмети у більшості випадків носили під одягом, ті з них, що були відкритими для огляду, суттєво доповнювали вбрання жителів селища.

Прикраси рук з поселення в урочищі Рославське в Ходосівці окрім розглянутого у недавній публікації (Готун, Гунь 2020) несподівано значного, як для заплавного пункту невеликої площині, числа скляних браслетів, представлені кількома фрагментами металевих перснів та браслетів.

Серед виявленіх впродовж перших п'яти років розкопок трьох металевих браслетів лише один — цілий. Це бронзовий круглодротовий виріб діаметром 65 мм із розімкненими звуженими кінцями (Готун, Сухонос, Казимір 2011, с. 89, рис. 1: 28). Дріт було проковано, у результаті чого він набув пласкоопуклої фор-

ми (3×4 мм). Поверхню прикрашають тонкі косі насічки, що імітують вигляд плетених виробів (рис. 8: 1). Аналогічні прикраси у X—XIV ст. зустрічались не лише на території Русі, а й далеко за її межами, їх відносять до масового найпростішого у виготовленні типу (Седова 1981, с. 94).

Наступний фрагмент бронзового браслета теж належить до круглодротових литих, що імітують плетені, імовірно, з обрубаними розімкненими кінцями (Седова 1981, с. 98), хоча завершення з обох боків втрачені (рис. 8: 2). Діаметр його стрижня — 4 мм. Уламок завдовжки 74 мм зігнуто так, що він набув краплеподібної форми (Готун та ін. 2012, с. 248, рисунок: 2). У такому вигляді річ могли вторинно використовувати як підвіску, або, що ймовірніше, скроневе кільце. Фрагмент подібної прикраси разом з однотипними цілими виробами знайдений при розкопках городища Ратюнки на заході Погоцької землі, де були зібрані й фібули з бронзової жесті, віднесені, щоправда, попри знайомство автора з литовськими аналогами означені речі, до поясних прикрас (Егорейченко 2016, с. 343—345, рис. 3: 5, 11, 4: 7).

Третю знахідку (рис. 8: 3) репрезентує фрагмент вузькомасивного пластинчастого бронзового браслета з випукло-увігнутим валіком посередині (Готун, Сухонос, Казимір 2010b, с. 93, рис. 2). Аналогічні речі з новгородських колекцій датують другою половиною XIII — серединою XIV ст. (Седова 1981, с. 114).

Як і у випадку з браслетами, знахідки перенісні за означеній період включають один цілий і два фрагментовані вироби.

Перший із них (рис. 9: 1) бронзовий, литий, овальнощитковий із замкнутими кінцями, діаметром 23 мм, розміри щітка 8×13 мм (Готун, Сухонос, Казимір 2011, с. 89, рис. 1: 21). Прикраси такої форми були досить популярні серед жителів Новгорода з другої половини XII до середини XIV ст. (Седова 1981,

с. 135). Переважна більшість овальнощиткових перснів зазвичай орнаментована, хоча траплялися екземпляри і без декору.

Від другого, виготовленого, схоже, з білону, персня зберігся щиток підквадратної форми розмірами 13 × 13 мм (рис. 9: 3). Декоровану вписаним у квадрат ромбом прикрасу (Готун, Казимір 2019, с. 151, 153, рис. 6: 2) відлито у двобічній формі. Аналогічний виріб із Новгорода (Седова 1981, с. 134 рис. 51: 8) датують серединою XIII ст., хоча всі виявлені там квадратнощиткові персні віднесені до середини XIII — XIV ст. (Седова 1981, с. 136).

Останню знахідку (рис. 9: 2) репрезентує фрагмент срібного (?) персня з плетеною середньою частиною і гладкими розімкненими кінцями. Середину виробу формували зі сплетених і скованих до завершення тоненьких дротин (Готун, Казимір 2019, с. 151, 153, рис. 6: 2). У складі новгородської колекції відоме незначне число таких перснів із шарів середини XII — середини XIV ст., чи, за уточненими даними — 1055—1382 рр. (Седова 1981, с. 127; Лесман 1990, с. 51; Сорокин, Матвеев, Короткевич 2016, с. 295). Для Середнього Подніпров'я прикраси цього типу невластиві. Аналогічний предмет на території сучасної України відомий у складі скарбу 1896 р. з с. Демідів Жидачівського р-ну на Львівщині (Зарубій 2017). Разом з перснем та іншими прикрасами знайдені чеські монети Вацлава II (1278—1305) і Яна I Люксембурзького (1310—1346). Це дозволило датувати скарб першою половиною XIV ст., що відповідає хронології селища Ходосівка-Рославське. Урахування широкого розповсюдження розімкненокінцевих плетених перснів серед старожитностей Литви (Svetikas 2008, р. 183, 187, pav. 10, 14; Širouchov 2014, р. 117, pav. 2: 3; Petruskas 2015, р. 126, pav. 4) у поєднанні з наявністю на досліджуваному поселенні описаних речей із названого регіону дозволяє припустити, що і ця річ має споріднене походження.

Фібули із бронзової жесті та підковоподібні, особливо з потовщенням на корпусі, можливо, металева деталь від сумки та охарактеризований перстень, бронзова (?) підвіска-ключ (Готун та ін. 2014, с. 148, рис. 1: 8), аналогії якій також тяжіють до регіону Балтії, прикладом чого слугує знахідка з Кернаве (Kernave 2002, с. 171), частина речі, спочатку інтерпретованої як уламок звитої з чотирьох дротів шийної гривни (Готун та ін. 2013b, с. 199, рис. 1: 19), та, найімовірніше, — випростаного корпусу підковоподібної фібули із завершеннями, аналогії яким відомі, наприклад, у Музеї культури Кайшядориса неподалік Каунаса (Bajorč 2016), хоч схожі прикраси траплялися також і поза зоною компактного проживання балтського населення, зокрема — на пам'ятках Південного

Рис. 9. Перстень (1), щиток персня (3) і уламок персня із селища Ходосівка-Рославське та відліплений такий виріб із Демидова за Е. Зарубій (2a, b)

Подніпров'я, де також відомі знахідки цілої та фрагментованої фібул із бронзової жесті (Козловський 1992, с. 62—64, рис. 32: 1, 22) та у золотоординських шарах Старого Орхея (Бырня, Рябой 1989, с. 98, рис. 1: 17), відчутно впливають на формування впевненості щодо наявності доволі міцних зв'язків з означеними територіями.

Дослідники свого часу відзначали, що «*В археологічній літературі вплив частіше констатується, ніж розкривається. На перший план виступає аналіз форми речей, а головними доказами впливу слугують зовнішні аналогії та більш раннє поширення форм в іншому регіоні. У результаті на складні і тонкі процеси взаємодії накладають аморфно-узагальнений ярлик: такі-то явища «прийшли звідти» або «виникли під впливом».* Однієї лише констатації аналогії недостатньо для висновків щодо зовнішніх впливів, аналогії можуть засвідчувати і схожість шляхів розвитку. Слід на конкретному археологічному та історичному матеріалі відтворювати процеси, які відбувались у суспільствах при контактах з іноземною культурою» (Жилина 2012b, с. 253). У випадку з наявністю певної прибалтійсько-північноруської вуалі на образі матеріальної культури жителів вивченого пункту на цьому етапі досліджень доводиться поки що проходити етап констатації, але є сподівання, що при опрацюванні здобутих протягом наступних сезонів знахідок з'явиться можливість і для більш однозначних висновків та ширших історичних узагальнень.

Крім того, фахівцями наголошувалось на необхідності аналітичного підходу до тих чи інших знахідок, виявлених на певному пункті, оскільки «не всі сліди виробництва означають наявність ремесла, адже могло існувати і домашнє виробництво, призначене не для збуту, а для задоволення власних потреб... Аналогічно наявність дорогих імпортних речей зовсім не свідчить про торгівлю, оскільки ці предмети могли потрапити на поселення не лише завдяки торгівлі, але й іншими шляхами, наприклад, як дари, військові трофеї тощо» (Раппопорт 1967, с. 4), а рибальські, наприклад, знаряддя могли перебувати у будівлі не лише професіонала, а й любителя (Монгайт 1955, с. 61, 62). Тому необхідно брати до уваги всі чинники, які формували соціальний образ того чи іншого осередку, оскільки лише «індивідуальні особливості... поселення... дозволяють у найбільш яскравій і повній формі змалювати картину реального життя» (Раппопорт 1967, с. 3). Суттєво, що у випадку з розглянуту категорією матеріалу походження деяких знахідок певною мірою відходить на задній план: основним постає факт використання, наприклад, довізної речі, і лише вторинним — уточнення, завдяки яким обставинам її було доставлено. Та незалежно від цього, кожен із виробів використовували на вивченому пункті, відтак — останні брали участь у формуванні згаданого соціально-економічного образу селища, який у результаті проявляється як досить яскравий і самобутній попри доволі скромну, як для п'яти сезонів досліджень, відкриту площу.

ЛІТЕРАТУРА

- Абызова, Е. Рябцева, С. 2007. Пряжки-пафти из собрания Национального музея археологии и истории Молдовы. *Tyragetia*, I (XVI), 2, с. 95-105.
- Авдусина, С. А., Ениосова, Н. В. 2001. Подковообразные фибулы Гнездова. *Труды ГИМ*, 124: Гнездово. 125 лет исследования памятника, с. 93-101.
- Агапов, А. С., Сарачева, Т. Г. 1997. О способах ношения височных колец. *Российская археология*, 1, с. 99-107.
- Алексеев, Л. В. 1966. *Полоцкая земля (очерки истории Северной Белоруссии) в IX—XIII вв.* Москва: Наука.
- Андреев, С. И. 2018. Поселение Екатериновка 3: к вопросу о юго-восточной границе Рязанского княжества. *Археология Подмосковья: Материалы научного семинара*, 14, с. 209-235.
- Анисів (online). Чернігів: Чернігівська районна ЦБС. Режим доступу: http://crb.edukit.cn.ua/krayeznavstvo/istoriya_chernigivskogo_rajonu/istoriya_sil_rajonu/anisiv/ (Дата звернення 14 лютого 2021).
- Арциховский, А. В. 1930. *Курганы вятичей*. Москва: Рацион.
- Арциховский, А. В. 1945. Русская одежда X—XIII вв. *Доклады и сообщения исторического факультета МГУ*, 3, с. 3-9.
- Арциховский, А. В. 1948. Одежда. В: Воронин, Н. Н. (ред.). *История культуры Древней Руси*. 1: Домонгольский период. 1: Материальная культура. Москва; Ленинград: АН СССР, с. 234-262.
- Арциховский, А. В. 1969. Одежда. В: Арциховский, А. В. (ред.). *Очерки русской культуры XIII—XV веков*. 1: Материальная культура. Москва: МГУ, с. 277-296.
- Афоньков, Н. Н. 2012. Стрелковый пояс и кошель золотоордынского времени из курганных могильников у с. Усть-Курдюм. *Археологическое наследие Саратовского края*, 10, с. 158-163.
- Баранов, И. 2011. Третий орден. В: Задворный, В. Л. (ред.). *Католическая энциклопедия*, IV: Р—Ф. Москва: Издательство Францисканцев, с. 1438, 1439.
- Біляєва, С. О., Фіалко, О. Є. 2012. Пряжки-пафти Карпато-Балканського регіону на пам'ятках Північного Причорномор'я. В: Строкова, Л. В. (ред.). *Музейні читання. Матеріали наукової конференції «Ювелірне мистецтво — погляд крізь віки*, 14—16 листопада 2011 р. Київ, с. 256-264.
- Болсуновский, К. 1898. *Древние гирьки, найденные в Киеве и их отношения к различным весовым системам. Материалы по археологии города Киева*. Київ.
- Боровський, Я. Є., Каюю, О. П. 1993. Дослідження київського дитинця. В: Толочко, П. П. (ред.). *Стародавній Київ. Археологічні дослідження 1984—1989 рр.* Київ: Наукова думка, с. 3-42.
- Боряк, О. О., Герасимчук, О. В. 1990. Веретено і пряслице у слов'янській міфологічній традиції. *Народна творчість та етнографія*, 1, с. 30-36.
- Брайчевська, О. А. 1992. *Давньоруський чоловічий костюм X—XIII ст. (за археологічними, писемними та образотворчими джерелами)*. Автореферат к. і. н. Київ: ІА НАН України.
- Брайчевська, О. А. 2001. Одяг. В: Толочко, П. П. (ред.). *Історія української культури у 5 т.* 1: Історія культури давнього населення України. Київ: Наукова думка, с. 977-988.
- Бырня, П. П., Рябой, Т. Ф. 1989. О некоторых ювелирных изделиях из Старого Орхея. В: Борзняк, И. А. (ред.). *Памятники древнейшего искусства на территории Молдавии*. Кишинев: Штиинца, с. 97-103.
- Бычкова, Я. В., Ениосова, Н. В., Нилус, И. М., Пушкина, Т. А. 2008. Точильные камни под микроскопом: новые данные об использовании и происхождении оселков из Гнездова. В: Деревянко, А. П., Макаров, Н. А. (ред.). *Труды II (ХVIII) Всероссийского археологического съезда в Суздале*. П. Москва: ИА РАН, с. 312-314.
- Бычкова, Я. В., Ениосова, Н. В., Нилус, И. М. 2018. Точильные камни под микроскопом: новые данные об использовании и происхождении оселков из Гнездова. *Труды ГИМ*, 210: Гнездовский археологический комплекс. Материалы и исследования, 1, с. 68-84.
- Веремейчик, Е. М. 2010. Предметы христианского культа XI—XIII вв. на сельских поселениях Черниговского Полесья. В: Пескова, А. А. (ред.). *Славяно-русское ювелирное дело и его истоки. Материалы Международной научной конференции, посвященной 100-летию со дня рождения Гали Фёдоровны Корзухиной (Санкт-Петербург, 10—16 апреля 2006 г.)*. Санкт-Петербург: Нестор-История, с. 344-354.
- Веремейчик, О. М. 2013. Продукция Овруцької пірофілітової індустрії на теренах Чернігівського Полісся у Х—XIII ст. *Сіверщина в історії України*, 6, с. 95-99.
- Гатцук, С. А. 1904. Отчет о раскопках, произведенных в 1902 г. в Тверской губернии. *Известия Императорской археологической комиссии*, 6, с. 32-49.
- Голубева, Л. А. 1987а. Марийцы. В: Седов, В. В. (ред.). *Финно-угры и балты в эпоху средневековья*.

- Археология СССР с древнейших времен до средневековья в 20 т. Москва: Наука, с. 107-115.
- Голубева, Л. А. 1987b. Чудъ заволочская. В: Седов, В. В. (ред.). *Финно-угры и балты в эпоху средневековья*. Археология СССР с древнейших времен до средневековья в 20 т. Москва: Наука, с. 64-66.
- Голубева, Л. А., Кочкуркина, С. И. 1991. *Белозерская вѣсъ (по материалам поселения Крутик IX—X вв.)*. Петрозаводск.
- Гончаров, В. К. 1950. *Райковецкое городище*. Киев: АН УССР.
- Гончарова, Г. 1996. Пряслица з колекції «Десятинна церква». В: Толочко, П. (ред.). *Церква Богородиці Десятинна в Києві: До 1000-ліття освячення*. Київ: АртЕк, с. 104, 105.
- Гоняный, М. И., Кац, М. Я., Наумов, А. Н. 2003. Древнерусские археологические памятники конца XII — третьей четверти XIV века в приустьевой части Непрядвы на Куликовом поле. В: Макаров, Н. А., Чернецов, А. В. (ред.). *Русь в XIII веке: Древности темного времени*. Москва: Наука, с. 228-252.
- Готун, І. А., Семенюк, Н. В. 2001. Новий етап вивчення давньоруського селища Автуничі. *Археологічні відкриття в Україні 1999—2000 рр.*, с. 98-100.
- Готун, І. А. 2008. Неординарність давньоруського села на прикладі селища Ходосівка-Рославське. *Археологія*, 3, с. 25-34.
- Готун, І. А., Казимір, О. М. 2009. Розвідкові роботи навколо Ходосівки. *Археологічні дослідження в Україні 2006—2007 рр.*, с. 82, 83.
- Готун, І. А., Сухонос, А. М., Казимір, О. М. 2009a. Нове давньоруське селище поблизу Ходосівки. *Археологічні дослідження в Україні 2006—2007 рр.*, с. 84-86.
- Готун, І. А., Сухонос, А. М., Казимір, О. М. 2009b. Продовження робіт на селищі Ходосівка-Рославське на Київщині. *Археологічні дослідження в Україні 2008 р.*, с. 40-46.
- Готун, І. А., Сухонос, А. М., Казимір, О. М. 2010a. Майстерня з обробки бурштину на давньоруському селищі Ходосівка-Рославське. *Археологія*, 1, с. 112-126.
- Готун, І. А., Сухонос, А. М., Казимір, О. М. 2010b. Третій сезон дослідження селища Ходосівка-Рославське. *Археологічні дослідження в Україні 2009 р.*, с. 91—95.
- Готун, І. А., Сухонос, А. М., Казимір, О. М. 2011. Розкопки селища Ходосівка-Рославське. *Археологічні дослідження в Україні 2010 р.*, с. 88-90.
- Готун, І. А., Сухонос, А. М., Казимір, О. М., Гунь М. О. 2012. Розкопки селища Ходосівка-Рославське. *Археологічні дослідження в Україні 2011 р.*, с. 247-249.
- Готун, І. А., Грицик, Ю. О., Казимір, О. М., Сухонос, А. М. 2013a. Господарство і побут мешканців селища Ходосівка-Рославське. *Археологія*, 4, с. 81-102.
- Готун, І. А., Сухонос, А. М., Казимір, О. М., Колибенко, М. О., Гунь, М. О. 2013b. Дослідження селища Ходосівка-Рославське. *Археологічні дослідження в Україні 2012 р.*, с. 198, 199.
- Готун, І. А., Сухонос, А. М., Казимір, О. М. 2013. Реконструкція життєвого укладу мешканців селища Ходосівка-Рославське за особливостями залізних виробів. *Археологія і давня історія України*, 10: Експериментальна археологія: досвід моделювання об'єктів та виробництв, с. 185-200.
- Готун, І. А. 2014. Виставка археологічних матеріалів «Поселення Ходосівка-Рославське (кінець XI — XIV ст.) як показник неординарності середньовічного села». *Археологія*, 3, с. 125-134.
- Готун, І. А., Гунь, М. О. 2014. Керамічний комплекс поселення Ходосівка-Рославське як показник духовної культури мешканців. *Наукові записки НАУКМА*, 153: Теорія та історія культури, с. 40-47.
- Готун, І. А., Сухонос, А. М. 2014. Культові предмети з поселення Ходосівка-Рославське. *Археологія і давня історія України*, 1 (12): Колекції наукових фондів Інституту археології НАН України: результати досліджень, с. 55-67.
- Готун, І. А., Сухонос, А. М., Казимір, О. М., Колибенко, М. О., Гунь, М. О. 2014. Вивчення селища Ходосівка-Рославське. *Археологічні дослідження в Україні 2013 р.*, с. 147-149.
- Готун, І. А. 2015. Домостроительство в неукрепленных пригородах Киева X—XIII вв. *Гісторична археологічна зборник*, 30, с. 294-304.
- Готун, І. А., Сухонос, А. М. 2015. Предмети озброєння і збройського обладунку із середньовічного селища Ходосівка-Рославське. В: Коваленко, О. Б. (ред.). *Покликання — археологія: Матеріали Других Самоквасівських читань, присвячених 80-річчю О. В. Шекуна*. Чернігів: Лозовий В. М., с. 175-190.
- Готун, І. А., Сухонос, А. М., Казимір, О. М., Синиця, С. В., Гунь, М. О. 2015. Південно-східна периферія селища Ходосівка-Рославське. *Археологічні дослідження в Україні 2014 р.*, с. 83-85.
- Готун, І. А. 2017a. Близькосхідні паломницькі хрестики з південноруських селищ. *Східний світ*, 1—2, с. 111-130.
- Готун, І. А. 2017b Середньовічне селище Ходосівка-Рославське (до десятиріччя розкопок пам'ятки). *Археологія і давня історія України*, 1 (22): Археологія: дослідження, експерименти, реконструкції, с. 61-90.
- Готун, І. А., Казимір, О. М., Гунь, М. О., Сухонос, А. М. 2018. Середньовічне християнське паломництво і дві знахідки з Ходосівки. *Археологія*, 1, с. 68-90.
- Готун, І. А., Сергеєва, М. С., Сухонос, А. М., Гунь, М. О. 2018. Давньоруський деревообробний осередок в «селі Святого Феодосія». В: *Церква — наука — суспільство: питання взаємодії. Матеріали Шістнадцяттої міжнародної наукової конференції (29 травня — 2 червня 2018 р.)*. Київ, с. 237-242.
- Готун, І. А., Казимір, О. М. 2019. Середньовічні селища київських передмість за результатами робіт останніх сезонів. *Археологія і давня історія України*, 1 (30), с. 140-171.
- Готун, І. А., Казимір, О. М., Сухонос, А. М. 2019. Богородиця з Ходосівки. *Археологія*, 1, с. 42-58.
- Готун, І., Сухонос, А., Казимір, О., Синиця, Є., Гунь, М. 2019. Вивчення північної периферії селища Ходосівка-Рославське. *Археологічні дослідження в Україні 2017 р.*, с. 86-89.
- Готун, І. А., Гунь, М. О. 2020. Скляні прикраси з поселення Ходосівка-Рославське (за матеріалами 2007—2011 рр.). *Археологія і давня історія України*, 2 (35), с. 368-385.
- Готун, І. А., Казимір, О. М. 2020. Матеріальна культура населення сільських передмість середньовічного Києва. *Археологія*, 3, с. 53-67.
- Готун, І., Сухонос, А., Казимір, О., Гунь, М. 2020. Роботи у східній частині селища Ходосівка-Рославське. *Археологічні дослідження в Україні 2018 р.* с. 82-86.
- Григорьев, А. В. 1990. Некоторые замечания по поводу украшений роменской культуры. В: Толочко, П. П. (ред.). *Проблемы археологии Южной Руси: Материалы историко-археологического семинара «Чернигов и его округа в IX—XIII вв.», Чернигов, 26—28 сентября 1988 г.* Київ: Наукова думка, с. 50-56.
- Гунь, М. О. 2013. Керамічний комплекс середньовічного поселення Ходосівка-Рославське. *Археологія і давня історія України*, 3 (20): Середньовічні міста Полісся, с. 31-46.

- Гунь, М., Оногда, О., Чміль, Л. 2016. Керамічні комплекси другої половини ХІІІ — середини ХІV ст. з поселень Ходосівка-Рославське та Іванків-З на Київщині. *Археологія і давня історія України*, 11: Дослідження Київського Полісся, с. 172-179.
- Гуревич, А. Я. 1970. *Проблемы генезиса феодализма в Западной Европе*. Москва: Высшая школа.
- Даркевич, В. П., Борисевич, Г. В. 1995. *Древняя столица Рязанской земли XI—XIII вв.* Москва: Кругль.
- Дорофеева, Т. С., Стеблин-Каменская, С. И. 2013. Новая находка привески-амулета с руническими знаками на Городище под Новгородом. *Археологические вести*, 19, с. 159-180.
- Дружинина, И. А. 2014. Погребение с пряжками-пафтами из адыгского могильника Грузинка Ха. *Краткие сообщения Института археологии*, 232, с. 80-89.
- Егорейченко, А. А. 2016. Средневековые находки из городищ Браславского Поозерья. *Археология и история Пскова и Псковской земли. Семинар имени академика В. В. Седова*, 31: Материалы 61-го заседания, с. 340-348.
- Жарнов, Ю. Э. 2009. Возвращение культурных ценностей древнего города. В: Макаров, Н. А. (ред.). *Археологические открытия 1991—2004 гг.: Европейская Россия*. Москва: ИА РАН, с. 430-442.
- Жилина, Н. В. 2012а. Стили в древнерусском ювелирном искусстве IX—XIII вв. *Русский мир*, 1, с. 92-105.
- Жилина, Н. В. 2012б. Теория влияния и своеобразия на примере древнерусского драгоценного убора. *Археологические вести*, 18, с. 253-281.
- Жилина, Н. В. 2017. Декоративное оформление древнерусского костюма XI—XIII вв. по изобразительным источникам. В: Мусин, А. Е. (ред.). *В камне и бронзе. Сборник статей в честь Анны Песковой. Труды ИИМК РАН*, XLVIII. Санкт-Петербург: Невская Книжная Типография, с. 183-192.
- Журухіна, О., Звіздецький, Б. 2006. Про походження і датування намистин із розкопок стародавнього Іскоростеня. В: Толочко, П. П. (ред.). *Русь на перехресті світів (міжнародні впливи на формування Давньоруської держави) IX—XI ст. Матеріали Міжнародного польового археологічного семінару, Чернігів — Шестовиця 20—23 липня 2006 р.* Чернігів: Сіверянська думка, с. 65-72.
- Забелин, И. Е. 1990. *Домашний быт русского народа в XVI и XVII столетиях*. I: Домашний быт русских царей в XVI и XVII столетиях, 1: Государев двор, или дворец. Литературно-исторический архив. Москва: Книга.
- Завитневич, В. 1890. Из археологической экспедиции в Припятское Полесье. *Чтения в историческом обществе Нестора-летописца*, IV, 2, с. 1-29.
- Зайцева, И. Е. 2005. Наборные поясы из могильника Минино. *Российская археология*, 4, с. 125-133.
- Зайцева, И. Е., Макаров, Н. А. 2008. Изделия из камня и глины. В: Макаров, Н. А. (ред.). *Археология северо-русской деревни X—XIII веков: средневековые поселения и могильники на Кубенском озере*. 2: Материальная культура и хронология. Москва: Наука, с. 253-269.
- Зарубій, Е. 2017. *Золото Київської Русі або таємниці Демидівського скарбу* (online). Львів: Фотографії старого Львова. Режим доступу: <https://photo-lviv.in.ua/zoloto-kujivskoj-rusi-abo-tajemnytsi-demydivskoho-skarbua> (Дата звернення 04 лютого 2020).
- Зоценко, В. М., Брайчевська, О. А. 1993. Ремісничий осередок ХІІ—ХІІІ ст. на Київському Подолі. В: Толочко, П. П. (ред.). *Стародавній Київ. Археологічні дослідження 1984—1989 pp.* Київ: Наукова думка, с. 43-103.
- Иванова, А. Б., Хохлов, А. Н. 2019. Культурный слой северной части Тверского кремля по материалам раскопа 2017 г. на Волжском проезде г. Твери (предварительная публикация). *Тверь, тверская земля и сопредельные территории в эпоху средневековья*, 12, с. 100—129.
- Игопев, В. В. 2015. Древнерусские кацеи и ладаницы. К вопросу о назначении, типологии и атрибуции богослужебных предметов. *Древняя Русь. Вопросы медиевистики*, 1, с. 108-127.
- Казимір, О. М., Готун, І. А., Терещук, К. О., Грицик, Ю. О., Синиця, Є. В., Гунь, М. О. 2013. Роботи Борщагівського загону Північної експедиції. *Археологічні дослідження в Україні 2012 р.*, с. 200-203.
- Казимір, О. М., Готун, І. А., Бабенко, Р. В., Синиця, Є. В., Шахрай, Д. О., Осипенко, М. С., Гунь, М. О., Лозниця, Т. В. 2018. Розкопки північної частини поселення в Софіївській Борщагівці. *Археологічні дослідження в Україні 2016 р.*, с. 88-91.
- Кацея ХІІ в.—2021. (online). Минск: Национальный исторический музей Республики Беларусь. Музейная сокровищница. Режим доступу: <http://histmuseum.by/ru/collections/museum-treasure-trove/treasure-trove-0368/> (Дата звернення 17 лютого 2021).
- Коваленко, В. П., Пущко, В. Г. 1995. Фрагмент бронзової кацей з Чернігова. В: Моця, О. П. (ред.). *Археологічні старожитності Подесення: Матеріали історико-археологічного семінару, присвяченого 70-річчю від дня народження Г. О. Кузнецова (22—23 вересня 1995 р., м. Чернігів — Славутич)*. Чернігів: Сіверянська думка, с. 83-86.
- Коваль, В. Ю. 2010. Ростиславль Рязанский. В: Макаров, Н. А. (ред.). *Институт археологии: Новые полевые исследования*. Москва: ИА РАН, с. 96, 97.
- Козлова, А. В. 2004. Украшения ремня, сбруи и сумок восточного происхождения из раскопок в Великом Новгороде. *Новгород и Новгородская земля: история и археология*, 18, с. 188-207.
- Козлова, А. В. 2006. *Восточные традиции украшений и предметов быта из цветных металлов в городах северо-западной Руси и сопредельных территорий*. Автореферат диссертации к. и. н. Москва: МГУ им. М. В. Ломоносова.
- Козловський, А. О. 1992. *Історико-культурний розвиток Південного Подніпров'я в IX—XIV ст.* Київ: Наукова думка.
- Козловський, А. О., Крижановський, В. О. 2019. Давньоруське кладовище на Копиревому кінці. *Археологія*, 4, с. 22-42.
- Колчин, Б. А., Янин, В. Л., Ямщиков, С. В. 1985. *Древний Новгород: прикладное искусство и археология*. Москва: Искусство.
- Комар, А. В., Хамайко, Н. В. 2014. Рец.: Ф. Андрющук, В. Зоценко. Скандинавские древности Южной Руси: Каталог. Paris: ACHBuz, 2012, 367 с. *Археологія і давня історія України*, 1 (12): Колекції Наукових фондів Інституту археології НАН України. Результати дослідження, с. 188-197.
- Корзухина, Г. Ф. 1954. *Русские клады IX—XIII вв.* Москва; Ленинград: АН СССР.
- Кочкуркина, С. И. 2013. *Приладожская курганская культура: погребения с монетами, весами и гирьками. Каталог*. Петрозаводск: Карельский научный центр РАН.
- Крест-медальон № 27150971 (online). Москва: Государственный каталог Музейного фонда Российской Федерации. Балашихинский краеведческий музей. Режим доступу: <https://goskatalog.ru/portal/#/collections?id=27221583> (Дата звернення 02 січня 2021).

- Кравченко, Е. А. 2017. Розділ 2: Сировина, знайдя і питання виробництва. В: Кравченко, Е. А. (ред.). *Хотівське городище (новітні дослідження)*. Київ, с. 53-60.
- Кузнецов, Г. О., Ситий, Ю. М. 1992. Феодальна садиба XII—XIII ст. на околиці Чернігова. В: Толочко, П. П. (ред.). *Чернігівська старовина: Збірник наукових праць, присвячений 1300-річчю Чернігова*. Чернігів: Сіверянська думка, с. 34-41.
- Кузнецова, В. Н. 2019. Ювелирные изделия XII—XIII вв. в синкретичном «чудском» стиле. *Археология и история Пскова и Псковской земли: Ежегодник Семинара имени академика В. В. Седова*, 34: Материалы 64 заседания (2018 г.), с. 300-313. <https://doi.org/10.25681/IARAS.2019.978-5-94375-299-5.300-313>
- Кулаков, В. 1990. *Древности пруссов VI—XIII вв.* Археология СССР. Свод археологических источников, Г 1-9. Москва: Наука.
- Кулаков, В. И. 2012. *Неманский янтарный путь в эпоху викингов*. Калининград: Калининградский областной музей янтаря.
- Кулаков, В. 2017. Басма в искусстве балтов. *Res Humanitariae*, XXII, с. 104-124.
- Лев Диакон. 1988. *История*. Копыленко, М. М. (пер.), Литаврин, Г. Г. (ред.). Памятники исторической мысли. Москва: Наука.
- Левашова, В. П. 1966. Об одежде сельского населения древней Руси. *Труды ГИМ*, 40: Археологический сборник, с. 112-119.
- Левашова, В. П. 1967. Височные кольца. *Труды ГИМ*, 43: Очерки по истории русской деревни X—XIII вв., с. 7-54.
- Левко, О. Н., Дернович, С. Д., Кен'ко, П. М. 2021. Нарис 3: Этнокультурный контекст ювелирных изделий археологического комплекса Кордон. В: Моця, О. П. (ред.). *Дніпро — Даугава — Німан: міжцивілізаційні контакти в середньовічні часи*. Київ: ІА НАН України, с. 40-55.
- Леонтьев, А. Е. 1996. *Археология мери: к предыстории Северо-Восточной Руси*. Археология эпохи великого переселения народов и раннего средневековья, 4. Москва: Геоэко.
- Лесман, Ю. М. 1990. Хронология ювелирных изделий Новгорода (X—XIV вв.). В: Янин, В. Л., Гайдуков, П. Г. (ред.). *Материалы по истории Новгорода 1988*. Москва, с. 29-98.
- Логунова, К. К. 2008. Мужской поясной набор эпохи викингов на территории юго-восточной Балтии. *Сборник докладов 2-ой Балтийской археологической конференции*. Калининград, с. 68-83.
- Лысенка, П. Ф. 2000. Гандаль і прывазныя вырабы. В: Лысенка, П. Ф. (ред.). *Археалогія Беларусі у 4 т.*, 3: Сярэдневякоўы перыяд (IX—XIII ст.). Мінск: Беларуская навука, с. 434-454.
- Лысенко, С. Д., Шкляревский, Е. И., Квитницкий, М. В., Черновол, Д. К. 2012. *Материалы Фастовской археологической экспедиции*. 1: Многослойное поселение Кощевка-8. Киев; Фастов.
- Макаров, Н. А. 1997. *Колонизация северных окраин Древней Руси в XI—XIII вв. По материалам археологических памятников на волоках Белозерья и Плоонежья*. Москва: Скрипторий.
- Макаров, Н. А., Федорина, А. Н. 2008. О находках энколпионов на суздалских селищах. *Археология Владимира-Сузdalской земли: Материалы научного семинара*, 2, с. 137-146.
- Макаров, Н. А., Федорина, А. Н., Шполянский, С. В. 2014. Средневековые селища в округе Владимира-на-Клязьме. В: Макаров, Н. А., Леонтьев, А. Е. (ред.). *Русь в IX—XIII веках: общество, государство*,
- культура. Москва; Вологда: Древности Севера, с. 108-133.
- Макаров, Н. А., Шполянский, С. В., Федорина, А. Н., Угулава, Н. Д. 2014. К изучению ближайшей округи средневекового Суздаля: исследование в верхнем течении р. Каменки в 2018—2019 гг. *Археология Владимира-Сузdalской земли. Материалы научного семинара*, 9, с. 7-29.
- Макушников, О. А., Курашова, Н. А., Тимофеенко, А. Г. 2008. Моховские курганы с находками монет. *Криніцазнанства і спеціяльна гісторична дисципліна*, 4, с. 77-82.
- Мальм, В. А. 1967. Подковообразные и кольцевидные застежки-фибулы. *Труды ГИМ*, 43: Очерки по истории русской деревни X—XIII вв., 3, с. 149-190.
- Мальм, В. А., Фехнер, М. В. 1967. Привески-буенчики. *Труды ГИМ*, 43: Очерки по истории русской деревни X—XIII вв., 3, с. 132-148.
- Мальм, В. А. 1971. Шиферные пряслица и их использование. В: Орешников, С. М. и др. (ред.). *История и культура Восточной Европы по археологическим данным*. Москва: Советская Россия, с. 197-206.
- Мацкевич, Л., Войнаровський, В. 2007. Нова пам'ятка середньовічного чинбарства на березі Польтви у Львові. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*, 11, с. 358-366.
- Мilonov, N. P. 1950. Древнерусские курганы и селища в бассейне Верхней Волги. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 13: Материалы по археологии Верхнего Поволжья, с. 152-172.
- Михайлова, Е. Р. 2019. Двушкиные наконечники копий из Которского погоста. В: Белецкий, С. В. (ред.). *Земля наша велика и обильна: сборник статей, посвященный 90-летию А. Н. Кирпичникова*. Санкт-Петербург: Невская книжная типография, с. 298-311.
- Монгайт, А. Л. 1955. *Старая Рязань*. Материалы и исследования по археологии СССР, 49: Материалы и исследования по археологии древнерусских городов, 4. Москва: Наука.
- Моця, А. П. 1995. Южнорусское село: результаты и перспективы исследований. *Материалы по археологии России*, 2: Славянская археология 1990. Раннесредневековый город и его округа, с. 136-141.
- Моця, О. П. 1996. Кіївська Русь: результати та перспективи досліджень. *Український історичний журнал*, 4, с. 41-49.
- Моця, О. П., Орлов, Р. С., Коваленко, В. П., Козловський, А. О., Пархоменко, О. В., Потапов, О. В., Покас, П. М. 1997. Поселення X—XIII ст. біля с. Автунічі. В: Моця, О. П. (ред.). *Південноруське село IX—XIII ст.: нові пам'ятки матеріальної культури*. Київ: ІЗМН, с. 34-68.
- Моця, О. П. 2003. Висновки. В: Моця, О. П. (ред.). *Село Кіївської Русі (за матеріалами південноруських земель)*. Київ: Шлях, с. 208, 209.
- Мурашева, В. В. 2000. *Древнерусские ременные наборные украшения (X—XIII вв.)*. Москва: УРСС.
- Мурашова, В. В. 1997. Поясной набор. В: Колчин, Б. А., Макарова, Т. И. (ред.). *Древняя Русь. Быт и культура*. Археология с древнейших времен до средневековья в 20 т. Москва: Наука, с. 79, 80.
- Мусин, А. Е. 1997. *Христианские древности средневековой Руси IX—XIII вв. (по материалам погребальных памятников на территории Новгородской земли)*. Автореферат диссертации к. и. н. Санкт-Петербург. ИИМК РАН.
- Мусин, А. Е., Тарабардина, О. А. 2019. Скандинавы среди первопоселенцев Новгорода по данным археологии. *Вестник Санкт-Петербургского уни-*

- верситета, *Історія*, 64, 2, с. 762-785. <https://doi.org/10.21638/11701/spbu02.2019.218>
- Носов, Е. Н., Плохов, А. В., Хвошинская, Н. В. 2017. *Рюриково городище. Нові етапи исследований*. Труды ИИМК РАН, XLIX. Санкт-Петербург: Дмитрий Буланин.
- Носов, Е. Н., Хвошинская, Н. В. 2019. Рюриково городище — выдающийся археологический памятник Древней Руси. В: Виноградов, Ю. А. (ред.). *Прошлое человечества в трудах петербургских археологов на рубеже тысячелетий (к 100-летию создания российской академической археологии)*. IV, 2. Санкт-Петербург: Петербургское Востоковедение, с. 303-323.
- Нуретдинова, А. Р., Губайдуллина, А. В., Морозов, В. П. 2018. Форма для отливки нательных крестов и подвесок из Болгары. *Ученые записки Казанского университета. Серия гуманитарные науки*, 160, 3, с. 572-580.
- Олейников, О. М. 2014. К вопросу о назначении свинцовых грузиков X—XV вв. *Краткие сообщения Института археологии*, 232, с. 189-194.
- Орлов, Р., Моця, О., Покас, П. 1985. Исследования летописного Юрьева на Роси и его окрестностей. В: Толочко, П. П. (ред.). *Земли Южной Руси в IX—XIV вв.* Київ: Наукова думка, с. 30-61.
- Орлов, Р. С. 2003. Сільське ювелірне ремесло. В: Моця, О. П. (ред.). *Село Кіївської Русі (за матеріалами південноруських земель)*. Київ: Шлях, с. 121-131.
- Орфинская, О. В. 2012. Глава 3: Что носили средневековые горожане. В: Энговатова, А. В. (ред.). *Археология древнего Ярославля. Загадки и открытия*. 2-е изд. Москва: ИА РАН, с. 66-101.
- Павленко, С. В. 2006. Изготовление бусин, крестиков и образков из пирофиллитового сланца на специализированных поселениях средневековой Овручской волости. В: *Славяно-русское ювелирное дело и его истоки. Международная научная конференция, посвященная 100-летию со дня рождения Гали Федоровны Корзухиной. Тезисы докладов*. Санкт-Петербург, 10—15 апреля 2006 г. Санкт-Петербург: Нестор-История, с. 145-148.
- Павленко, С. В. 2010. Овруцька середньовічна профілітова індустрія: результати, проблеми та перспективи дослідження. *Археологія і давня історія України*, 1: Проблеми давньоруської та середньовічної археології, с. 157-166.
- Падин, В. А. 1976. Кветунский древнерусский могильник. *Советская археология*, 1, с. 197-210.
- Петраускас, А., Готун, І. 2001. «Кам'яні намистини» Е.-Л. Руліковського та деякі міркування щодо давньоруських шиферних виробів. *Науково-інформаційний бюллетень «Прес-музей» за 1998 р.*, 10—11: Археологічні пам'ятки Фастівщини: проблеми дослідження і охорони, с. 143-149.
- Петрашенко, В. О. 1997. Поселення Канівського Придніпров'я. В: Моця, О. П. (ред.). *Південноруське село IX—XIII ст.: нові пам'ятки матеріальної культури*. Київ: ІЗМН, с. 114-143.
- Петрашенко, В. А. 2005. *Древнерусское село (по материалам поселений у с. Григоровка)*. Київ.
- Пивоваров, С. В. 2006. *Середньовічні поселення межиріччя Верхнього Пруту та Середнього Дністра (IX—перша половина XIII ст.)*. Чернівці: Зелена Буковина.
- Покровская, Л. В. 2008. Предметы прибалтийско-финского облика Людина конца средневекового Новгорода (по материалам Троицкого раскопа). В: Деревянко, А. П., Макаров, Н. А. (ред.). *Труды II (XVII) Всероссийского археологического съезда в Суздале*, II. Москва: ИА РАН, с. 375-377.
- Прищепа, Б. А. 2011. *Дорогобуж на Горині у X—XIII ст.* Рівне: ПП ДМ.
- Пронин, Г. Н. 2018. Спасательные работы в Смоленске в 2011—2012 гг. *Тверь, тверская земля и со-пределные территории в эпоху средневековья*, 11, с. 312-327. <https://doi.org/10.25681/IARAS.2018.978-5-9906508-3-1.312-327>
- Путешествие... 1971. *Путешествие Абу-Хамида ал-Гарната в Восточную и Центральную Европу (1131—1153 гг.)*. Большаков, О. Г., Монгайт, А. Л. (публ.). Москва: Наука.
- Рабинович, М. Г. 1986. Древнерусская одежда IX—XIII вв. В: Рабинович, М. Г. (ред.). *Древняя одежда народов Восточной Европы: Материалы к историко-этнографическому атласу*. Москва: Наука, с. 40-111.
- Равдина, Т. В. 1988. *Погребения X—XI вв. с monetами на территории древней Руси: Каталог*. Москва: Наука.
- Рашпопорт, П. А. 1967. О типологии древнерусских поселений. *Краткие сообщения Института археологии*, 110, с. 3-8.
- Репников, Н. И. 1904. Отчет о раскопках в Бежецком, Весьегонском и Демянском уездах в 1902 году. *Известия Императорской археологической комиссии*, 6, с. 12-20.
- Русанова, И. П. 1966. *Курганы полян X—XII вв.* Археология СССР. Свод археологических источников, Е1-24. Москва: Наука.
- Рябинин, Е. А. 1997. *Финно-угорские племена в составе Древней Руси. К истории славяно-финских этнокультурных связей: Историко-археологические очерки*. Санкт-Петербург: СПбГУ.
- Рябцева, С. С. 2005. *Древнерусский ювелирный убор*. Санкт-Петербург: Нестор-История.
- Рыбаков, Б. А. 1988. *Язычество древней Руси*. Москва: Наука.
- Сабурова, М. А. 1978. Древнерусская мелкая пластика как источник по истории одежды (головной убор). *Краткие сообщения Института археологии*, 155, с. 32-35.
- Сабурова, М. А. 1997. Древнерусский костюм. В: Колчин, Б. А., Макарова, Т. И. (ред.). *Древняя Русь. Быт и культура*. Археология с древнейших времен до средневековья в 20 т. Москва: Наука, с. 93-109.
- Седов, В. В. 1982. *Восточные славяне в VI—XIII вв.* Археология СССР с древнейших времен до средневековья в 20 т. Москва: Наука.
- Седов, В. В. 1987. Ятвяги. В: Седов, В. В. (ред.). *Финно-угры и балты в эпоху средневековья*. Археология СССР с древнейших времен до средневековья в 20 т. Москва: Наука, с. 411-419.
- Седов, В. В. 2007. *Изборск в раннем средневековье*. Памятники отечественной науки. XX век. Москва: Наука.
- Седова, М. В. 1981. *Ювелирные изделия древнего Новгорода (X—XV вв.)*. Москва: Наука.
- Седова, М. В. 1997. Укращения из меди и сплавов. В: Колчин, Б. А., Макарова, Т. И. (ред.). *Древняя Русь. Быт и культура*. Археология с древнейших времен до средневековья в 20 т. Москва: Наука, с. 63-78.
- Серов, О. 2001. Фастівщина в добу Київської Русі. *Науково-інформаційний бюллетень «Прес-музей» за 1998 р.*, 10—11: Археологічні пам'ятки Фастівщини: проблеми дослідження і охорони, с. 113-137.
- Смирнова, Л. И. 2000. Проколки (хронология и функциональное назначение). *Археологические вести*, 7, с. 236-246.
- Сорокин, П. Е., Матвеев, Е. Н., Короткевич, Б. С. 2016. Раскопки средневекового могильника Пориць 1

- на рече Славянке. *Археология и история Пскова и Псковской земли. Семинар имени академика В. В. Седова*, 31: Материалы 61-го заседания, с. 286-300.
- С[пицын], А. [А]. 1905а. Отчет В. Н. Глазова о поездке 1903 года на верховья Волги и в Демянский уезд. *Записки отделения русской и славянской археологии Императорского Русского археологического общества*, VII, 1, с. 97-106.
- С[пицын], А. [А]. 1905б. Отчет С. А. Гатцкука о раскопках 1904 г. в Смоленской, Московской и Тульской губерниях. *Записки отделения русской и славянской археологии Императорского Русского археологического общества*, VII, 1, с. 107-138.
- Срезневский, И. И. 1912. *Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам*. 3: Р—Я и дополнения. Санкт-Петербург: Императорская Академия наук.
- Степанова, Ю. В. 2010. Височинные кольца из древнерусских сельских памятников Верхневолжья. *Stratum plus*, 5, с. 275-283.
- Степанова, Ю. В. 2014. *Костюм древнерусского человека: реконструкция по данным археологии*. Тверь.
- Стрикалов, И. Ю., Чернецов, А. В. 2015. Городище Старая Рязань. В: Макаров, Н. А. (ред.). *Институт археологии: новые экспедиции и проекты*. Москва: ИА РАН, с. 95-97.
- Сумцов, Н. 1896. Современная малорусская этнография. Малоруссы в современнойпольской этнографии. *Киевская старина*, LIV, 7—8, с. 133-150.
- Тодорова, А. А. 2012. К вопросу о собственном производстве бус на территории древнерусского государства. В: *Матеріальна та духовна культура Південної Русі: Матеріали міжнародного польового археологічного семінару, присвяченого 100-літтю від дня народження В. Й. Довженка (Чернігів — Шестовиця, 16—19 липня 2009 р.)*. Київ; Чернігів, с. 308, 309.
- Толочко, П. П., Моця, О. П. 2009. *Київська Русь: утворення держави*. В: Толочко, П. П. (ред.). *Україна: хронологія розвитку*. 2. Київ: Кріон, с. 170-201.
- Уваров, А. С. 1872. *Меряне и их быт по курганным раскопкам*. Москва: Синодальная типография.
- Успенская, А. В. 1967. Нагрудные и поясные привески. *Труды ГИМ*, 43: Очерки по истории русской деревни X—XIII вв., с. 88-132.
- Фибула... 2018. *Фибула подковообразная XIII — нач. XIV вв.* (online). Москва: Музей Москвы. Режим доступу: <https://mm.museum-online.moscow/entity/OBJEKT/16279?query=фибула&index=2> (Дата звернення 26 січня 2021).
- Ханенко, Б. И. и В. Н. 1902. *Древности Приднепровья*. V: Эпоха славянская (VI—XIII в.). Киев: Фото-типография С. В. Кульженко.
- Хвошинская, Н. В. 1999. Подковообразные фибулы Рюрикова городища. В: Гиппиус, А. А. (ред.). *Великий Новгород в истории средневековой Европы: к 70-летию Валентина Лаврентьевича Янина*. Москва: Русские словари, с. 39-50.
- Хвошинская, Н. В. 2004. *Финны на западе Новгородской земли (по материалам могильника Залахтовье)*. Труды ИИМК, VI. Санкт-Петербург: Дмитрий Буланин.
- Чайка, Р. 2002. Торгові зв'язки давньоруського Листвена. *Археологічний літопис Лівобережної України*, 5, с. 151-155.
- Шекун, О. В., Веремейчик, О. М. 1999. *Давньоруське поселення Ліскове*. Чернігів: Деснянська правда.
- Штыхаў, Г. В. 2000. Гарады Паўночной і Цэнтральнай Беларусі. В: Лысенка, П. Ф. (ред.). *Археалогія Беларусі у 4 т. 3: Сярэдневяковы перыяд (IX—XIII ст.)*. Мінск: Беларуская навука, с. 171-229.
- Щербаков, В. Л. 2017. Археологические исследования летописной Унжи в 2014—2015 гг. *Археология Владимира-Сузdalской земли. Материалы научного семинара*, 7, с. 110-122.
- Щербань, А. 2007. *Прядіння і ткацтво у населення Лівобережного Лісостепу України VII — початку III століття до н. е. (за глиняними виробами)*. Київ: Молодь.
- Щербань, А. 2015. Веретена однієї прялі. *Народознавчі зошити*, 1 (121), с. 214-217.
- Янин, В. Л., Рыбина, Е. А., Покровская, Л. В., Сингх, В. К., Степанов, А. М., Тянина, Е. А. 2015. Работы в Людином конце Великого Новгорода в 2014 г. (Троицкие раскопы: XIII-Г, Г-1 и XV). *Новгород и Новгородская земля. История и археология. Материалы XXIX научной конференции, посвященной 150-летию Новгородского музея-заповедника, Великий Новгород, 27—29 января 2015 г.*, 29, с. 51-65.
- Янссон, И. 1999. Скандинавские находки IX—X вв. с Рюрикова городища. В: Гиппиус, А. А. (ред.). *Великий Новгород в истории средневековой Европы: К 70-летию Валентина Лаврентьевича Янина*. Москва: Русские словари, с. 18-38.
- Бајогц... 2016. *Bajorų kapinyno archeologiniai radiniai* (online). Kaišiadorys: Kaišiadorių muziejus. Режим доступу: <http://www.kaisiadoriumuziejus.lt/virtualios-parodos/bajoru-kapinyno-archeologiniai-radiniai/> (Дата звернення 27 лютого 2021).
- Daugudis, V. 1968. *Stakliškių lobis*. Vilnius: Mintis.
- Kernave... 2002. *Kernave — litewska Troja: Katalog wystawy ze zbiorów Państwowego Muzeum-Rezerwatu Archeologii i Historii w Kernave, Litwa*. Warszawa.
- Petrauskas, G. 2015. Prie Lietuvos valstybes susidarymo klausimo sugrįztant: laidojimo paprociu aspektas. *Res Humanitariae*, XIII, p. 114-136.
- Rulikowski, E. 1881. O paciorekach kamiennych znajdowanych na prawym dorzeczu Dniepru. *Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajojew*, V, s. 46-54.
- Svetikas, E. 2003. Trečiinkų odinai kapšeliai: jų apkalų tipologija, chronologija ir simbolika. *Lietuvos archeologija*, 24, p. 241-266.
- Svetikas, E. 2008. XIV a. pabaigos — XV a. amuletais is apkaustyto lokio nago Lietuvos Didžiojoje kuniagalkyststeje ir kaimyniniuose krastuose. *Lietuvos archeologija*, 34, p. 171-210.
- Svetikas, E. 2009. *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės christianizacija XIV a. — pab. XV a.: archeologiniai radiniai su krikščioniškais simboliais*. 1. Vilnius: Diemedė.
- Širouchov, R. 2014. Kuršių nerijos ankstyvųjų viduramžių archeologiniai paminklai. Kuršių ir prūsų kontaktų zonos klausimas. *Res Humanitariae*, XV, p. 115-143.
- Urbanavičienė, S. 1995. Diktarų kapinynas. *Lietuvos archeologija*, 11, p. 169-206.
- Vėlius, G. 2005. *Kernavės miesto bendruomenė XIII—XIV amžiuje*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.

REFERENCES

- Abyzova, E. Riabitceva, S. 2007. Priazhki-pafty iz sobranii Natsionalnogo muzeia arkheologii i istorii Moldovy. *Tyrage-tia*, I (XVI), 2, s. 95-105.
- Avdusina, S. A., Eniosova, N. V. 2001. Podkovoobraznye fibuly Gnezdova. *Trudy GIM*, 124: Gnezdovo. 125 let issledovanii pamiatnika, s. 93-101.
- Agarov, A. S., Saracheva, T. G. 1997. O sposobakh nosheniya visochnykh koletc. *Rossiiskaia arkheologija*, 1, s. 99-107.
- Alekseev, L. V. 1966. *Polotskaia zemlia (ocherki istorii Severnoi Belorussii) v IX—XIII vv.* Moskva: Nauka.

- Andreev, S. I. 2018. Poselenie Ekaterinovka 3: k voprosu o iugo-vostochnoi granitce Riazanskogo kniazhestva. *Arkeologiya Podmoskovia: Materialy nauchnogo seminara*, 14, s. 209-235.
- Anysiv (online). Chernihiv: Chernihivska raionna TsBS. Rezhym dostupu: http://crb.edukit.cn.ua/krajeznavstvo/istoriya_chernigivskogo_rajonu/istoriya_sil_rajonu/anisiv/ (Data zvernennia 14.02.2021).
- Artikhovskii, A. V. 1930. *Kurgany viatichei*. Moskva: Ranion.
- Artikhovskii, A. V. 1945. Russkaia odezhda X—XIII vv. *Doklady i soobshcheniya istoricheskogo fakulteta MGU*, 3, s. 3-9.
- Artikhovskii, A. V. 1948. Odezhda. In: Voronin, N. N. (ed.). *Istoria kultury Drevnei Rusi*. 1: Domongolskii period. 1: Materialnaia kultura. Moskva; Leningrad: AN SSSR, s. 234-262.
- Artikhovskii, A. V. 1969. Odezhda. In: Artikhovskii, A. V. (ed.). *Ocherki russkoi kultury XIII—XV vekov*. 1: Materialnaia kultura. Moskva: MGU, s. 277-296.
- Afonkov, N. N. 2012. Strelkovyi poias i koshel zolotoyordinskogo vremeni iz kurgannogo mogilnika u s. Ust-Kurdium. *Arkheologicheskoe nasledie Saratovskogo kraia*, 10, s. 158-163.
- Baranov, I. 2011. Tretii orden. In: Zadvornyi, V. L. (ed.). *Katolicheskaia entsiklopediia*, IV: R—F. Moskva: Izdatelstvo Frantsiskantcev, s. 1438, 1439.
- Biliaieva, S. O., Fialko, O. Ye. 2012. Priazhky-pafty Karpato-Balkanskoho rehionu na pam'iatkakh Pivnichnogo Prychornomor'ya. In: Stroksa, L. V. (ed.). *Muzeini chytannya. Materialy naukovoi konferentsii «Iuelirne mystetstvo — pohliad kriz viky», 14—16 lystopada 2011 r.* Kyiv, s. 256-264.
- Bolsunovskii, K. 1898. *Drevnie girki, naidennye v Kievie i ikh otnoshenie k razlichnym vesovym sistemam. Materialy po arkheologii goroda Kiev'a*. Kiev.
- Borovskyi, Ya. Ye., Kaliuk, O. P. 1993. Doslidzhennia kyivskoho dtyntsiia. In: Tolochko, P. P. (ed.). *Starodavniy Kyiv. Arkheolohichni doslidzhennia 1984—1989 rr.* Kyiv: Naukova dumka, s. 3-42.
- Boriak, O. O., Herasymchuk, O. V. 1990. Vereteno i priaslytse u slov'ianskii mifolohichnii tradytsei. *Narodna tvorchist ta etnohrafiia*, 1, s. 30-36.
- Braichevska, O. A. 1992. *Davnoruskyi cholovichyi kostium X—XIII st. (za arkheolohichnymy, pysemnymy ta obratotvorchymy dzerelamy)*. Avtoreferat k. i. n. Kyiv: IA NAN Ukrayny.
- Braichevska, O. A. 2001. Odiah. In: Tolochko, P. P. (ed.). *Istoria ukraainskoi kultury u 5 t.* 1: Istoria kultury davnoho naselenia Ukrayny. Kyiv: Naukova dumka, s. 977-988.
- Byrmia, P. P., Riaboi, T. F. 1989. O nekotorykh iuelirnykh izdeliakh iz Starogo Orkheia. In: Borziak, I. A. (ed.). *Pamiatniki drevneishego iskusstva na territorii Moldavii*. Kishinev: Shtiintsa, s. 97-103.
- Bychkova, Ia. V., Eniosova, N. V., Nilus, I. M., Pushkina, T. A. 2008. Tochilnye kamni pod mikroskopom: novye dannye ob ispolzovanii i proiskhozhdenii oseлkov iz Gnezdova. In: Derevianko, A. P., Makarov, N. A. (ed.). *Trudy II (XVIII) Vsesoюзного археологического съезда в Суздале*. II. Moskva: IA RAN, s. 312-314.
- Bychkova, Ia. V., Eniosova, N. V., Nilus, I. M. 2018. Tochilnye kamni pod mikroskopom: novye dannye ob ispolzovanii i proiskhozhdenii oseлkov iz Gnezdova. *Trudy GIM*, 210: Gnezdovskii arkheologicheskii kompleks. Materialy i issledovaniia, 1, s. 68-84.
- Veremeichik, E. M. 2010. Predmety khristianskogo kul'ta XI—XIII vv. na selskikh poseleniakh Chernigovskogo Polesia. In: Peskova, A. A. (ed.). *Slaviano-russkoe iuelirnoe delo i ego istoki. Materialy Mezhdunarodnoi nauchnoi konferencii, posviashchennoi 100-letiu so dnia rozhdeniya Galii Fedorovny Korzukhinoi (Sankt-Peterburg, 10—16 aprelia 2006 g.)*. Sankt-Peterburg: Nestor-Istoria, s. 344-354.
- Veremeichyk, O. M. 2013. Produktsii Ovrutskoi pirofilitovoї industrii na terenakh Chernihivskoho Polissia u X—XIII st. *Sivershchyna v istorii Ukrayny*, 6, s. 95-99.
- Gattcuk, S. A. 1904. Otchet o raskopkakh, proizvedennykh v 1902 g. v Tverskoii gubernii. *Izvestia Imperatorskoi arkheologicheskoi komissii*, 6, s. 32-49.
- Golubeva, L. A. 1987a. Mariity. In: Sedov, V. V. (ed.). *Finno-ugry i balty v epokhu srednevekovia. Arkheologiya SSSR* s. 107-115.
- Golubeva, L. A. 1987b. Chud zavolochskaia. In: Sedov, V. V. (ed.). *Finno-ugry i balty v epokhu srednevekovia. Arkheologiya SSSR* s. 64-66.
- Golubeva, L. A., Kochkirkina, S. I. 1991. *Belozeraskaia ves (po materialam poselenia Krutik IX—X vv.)*. Petrozavodsk.
- Goncharov, V. K. 1950. *Raikovetskoe gorodishche*. Kiev: AN USSR.
- Honcharova, H. 1996. Priaslytsia z kolektsii «Desiatynna tserkva». In: Tolochko, P. (ed.). *Tserkva Bohoroditsi Desiatynna v Kyevi: Do 1000-littia osviachennia*. Kyiv: ArtEk, s. 104, 105.
- Gonjanij, M. I., Katc, M. Ia., Naumov, A. N. 2003. Drevnerusskie arkheologicheskie pamiatniki kontca XII — tretei chetverti XIV veka v priustevoi chasti Nepriadv na Kulikovom pole. In: Makarov, N. A., Chernetcov, A. V. (ed.). *Rus v XIII veke: Drevnosti temnogo vremeni*. Moskva: Nauka, s. 228-252.
- Hotun, I. A., Semeniuk, N. V. 2001. Novyi etap vyvchennia davnoruskoho selyshcha Avtunychi. *Arkheolohichni vidkrytia v Ukraini 1999—2000 rr.*, s. 98-100.
- Hotun, I. A. 2008. Neordynarnist davnoruskoho sela na prykladi selyshcha Khodosivka-Roslavske. *Arkheolohiiia*, 3, s. 25-34.
- Hotun, I. A., Kazymir, O. M. 2009. Rozvidkovi roboty navkolo Khodosivky. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2006—2007 rr.*, s. 82, 83.
- Hotun, I. A., Sukhonos, A. M., Kazymir, O. M. 2009a. Nove davnoruske selyshche poblyzu Khodosivky. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2006—2007 rr.*, s. 84-86.
- Hotun, I. A., Sukhonos, A. M., Kazymir, O. M. 2009b. Prodovzhennia robit na selyshchi Khodosivka-Roslavske na Kyivshchyni. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2008 r.*, s. 40-46.
- Hotun, I. A., Sukhonos, A. M., Kazymir, O. M. 2010a. Mai-sternia z obrobky burshtynu na davnoruskomu selyshchi Khodosivka-Roslavske. *Arkheolohiiia*, 1, s. 112-126.
- Hotun, I. A., Sukhonos, A. M., Kazymir, O. M. 2010b. Tretii sezondoslidzhennia selyshcha Khodosivka-Roslavske. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2009 r.*, s. 91—95.
- Hotun, I. A., Sukhonos, A. M., Kazymir, O. M. 2011. Rozkopky selyshcha Khodosivka-Roslavske. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2010 r.*, s. 88-90.
- Hotun, I. A., Sukhonos, A. M., Kazymir, O. M., Hun M. O. 2012. Rozkopky selyshcha Khodosivka-Roslavske. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2011 r.*, s. 247-249.
- Hotun, I. A., Hrytsyk, Yu. O., Kazymir, O. M., Sukhonos, A. M. 2013a. Hospodarstvo i pobut meshkantsiv selyshcha Khodosivka-Roslavske. *Arkheolohiiia*, 4, s. 81-102.
- Hotun, I. A., Sukhonos, A. M., Kazymir, O. M., Kolybenko, M. O., Hun, M. O. 2013b. Doslidzhennia selyshcha Khodosivka-Roslavske. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2012 r.*, s. 198, 199.
- Hotun, I. A., Sukhonos, A. M., Kazymir, O. M. 2013. Rekonstruktsii zhyttievoho ukladu meshkantsiv selyshcha Khodosivka-Roslavske za osoblyvostiamy zaliznykh vyrubiv. *Arkheolohiiia i davnia istoriia Ukrayny*, 10: Eksperimentalna arkheolohiiia: dosvid modeliuvannia ob'ektiv ta vyrobnytstv, s. 185-200.
- Hotun, I. A. 2014. Vystavka arkheolohichnykh materialiv «Poseleniia Khodosivka-Roslavske (kinets XI—XIV st.) yak pokaznyk neordynarnosti serednovichnogo sela». *Arkheolohiiia*, 3, s. 125-134.
- Hotun, I. A., Hun, M. O. 2014. Keramichnyi kompleks poseleniia Khodosivka-Roslavske yak pokaznyk dukhovnoi kultury meshkantsiv. *Naukovi zapysky NaUKMA*, 153: Teoria ta istoriia kultury, s. 40-47.
- Hotun, I. A., Sukhonos, A. M. 2014. Kultovi predmety z poseleniia Khodosivka-Roslavske. *Arkheolohiiia i davnia istoriia Ukrayny*, 1 (12): Kolektsii naukovykh fondiv Instytutu arkheolohii NAN Ukrayny: rezultaty doslidzhen, s. 55-67.
- Hotun, I. A., Sukhonos, A. M., Kazymir, O. M., Kolybenko, M. O., Hun, M. O. 2014. Vyvchennia selyshcha Khodosivka-Roslavske. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2013 r.*, s. 147-149.
- Gotun, I. A. 2015. Domostroitelstvo v neukreplennykh prigorodakh Kiev'a X—XIII vv. *Histaryčna-archiealahičnyzbornik*, 30, s. 294-304.

- Hotun, I. A., Sukhonos, A. M. 2015. Predmety ozbroiennia i voinskoho obladunku iz serednovichnoho selyshcha Khodosivka-Roslavske. In: Kovalenko, O. B. (ed.). *Poklykannia — arkeolohiia: Materialy Druhykh Samokvasivskykh chytan, prysviachenykh 80-richchiiu O. V. Shekuna*. Chernihiv: Lozovy V. M., s. 175-190.
- Hotun, I. A., Sukhonos, A. M., Kazymir, O. M., Synytsia, Ye. V., Hun, M. O. 2015. Pividennyo-skhidna peryferiya selyshcha Khodosivka-Roslavske. *Arkeolohichni doslidzhennia v Ukraini* 2014 r., s. 83-85.
- Hotun, I. A. 2017a. Blyzko-skhidni palomnytski khrestyky z pividennoruskykh selyshch. *Skhidny svit*, 1—2, s. 111-130.
- Hotun, I. A. 2017b Serednovichne selyshche Khodosivka-Roslavske (do desiatyrichchia rozkopok pam'iatky). *Arkeolohiia i davnia istoriia Ukrayiny*, 1 (22): Arkheolohiia: doslidzhennia, eksperymenty, rekonstruktsii, s. 61-90.
- Hotun, I. A., Kazymir, O. M., Hun, M. O., Sukhonos, A. M. 2018. Serednovichne khrystyianske palomnytstvo i dvi znakhidky z Khodosivky. *Arkeolohiia*, 1, s. 68-90.
- Hotun, I. A., Serhieieva, M. S., Sukhonos, A. M., Hun, M. O. 2018. Davnoruskyi derevoobrobnyyi oseredok v «seli Sviatoho Feodosiia». In: *Tserkva — nauka — suspilstvo: pytannia uzaemodii. Materialy Shistnadtsiatoi mizhnarodnoi naukovoi konferentsii (29 travnia — 2 chervnia 2018 r.)*. Kyiv, s. 237-242.
- Hotun, I. A., Kazymir, O. M. 2019. Serednovichni selyshcha kyivskykh peredmist za rezultatamy robit ostannikh sezoniiv. *Arkeolohiia i davnia istoriia Ukrayiny*, 1 (30), s. 140-171.
- Hotun, I. A., Kazymir, O. M., Sukhonos, A. M. 2019. Bohorodytzia z Khodosivky. *Arkeolohiia*, 1, s. 42-58.
- Hotun, I., Sukhonos, A., Kazymir, O., Synytsia, Ye., Hun, M. 2019. Vyvchennia pivnichnoi peryferii selyshcha Khodosivka-Roslavske. *Arkeolohichni doslidzhennia v Ukraini* 2017 r., s. 86-89.
- Hotun, I. A., Hun, M. O. 2020. Sklani prykrasy z poselenia Khodosivka-Roslavske (za materialamy 2007—2011 rr.). *Arkeolohiia i davnia istoriia Ukrayiny*, 2 (35), s. 368-385.
- Hotun, I. A., Kazymir, O. M. 2020. Materialna kultura naselennia silskykh peredmist serednovichnoho Kyieva. *Arkeolohiia*, 3, s. 53-67.
- Hotun, I., Sukhonos, A., Kazymir, O., Hun, M. 2020. Roboty u skhidnih chastyni selyshcha Khodosivka-Roslavske. *Arkeolohichni doslidzhennia v Ukraini* 2018 r. s. 82-86.
- Grigorev, A. V. 1990. Nekotorye zamechaniiia po povodu ukrazenii romenskoi kultury. In: Tolochko, P. P. (ed.). *Problemy arkeologii Iuzhnoi Rusi: Materialy istoriko-arkheologicheskogo seminar «Chernigov i ego okruga v IX—XIII vv.», Chernigov, 26—28 sentiabria 1988 g.* Kiev: Naukova dumka, s. 50-56.
- Hun, M. O. 2013. Keramichnyi kompleks serednovichnoho poselennia Khodosivka-Roslavske. *Arkeolohiia i davnia istoriia Ukrayiny*, 3 (20): Serednovichni mista Polissia, s. 31-46.
- Hun, M., Onohda, O., Chmil, L. 2016. Keramichni kompleksy druhoi polovyny XIII — seredydy XIV st. z poselen Khodosivka-Roslavske ta Ivankiv-3 na Kyivshchyni. *Arkeolohiia i davnia istoriia Ukrayiny*, 11: Doslidzhennia Kyivskoho Polissia, s. 172-179.
- Gurevich, A. Ia. 1970. *Problemy genezisa feodalizma v Zapadnoi Europe*. Moskva: Vysshiaia shkola.
- Darkevich, V. P., Borisevich, G. V. 1995. *Drevniaia stolica Riazanskoi zemli XI—XIII vv.* Moskva: Krug.
- Dorofeeva, T. S., Steblin-Kamenskaia, S. I. 2013. Novaia nakhodka priveski-amuleta s runicheskimi znakami na Gorodishche pod Novgorodom. *Arkeologicheskie vesti*, 19, s. 159-180.
- Druzhinina, I. A. 2014. Pogrebenie s priazhkami-paftami iz adygskogo mogilnika Gruzinka Kha. *Kratkie soobshcheniya Instituta arkheologii*, 232, s. 80-89.
- Egoreichenko, A. A. 2016. Srednevekovye nakhodki iz gorodishch Braslavskogo Poozeria. *Arkeologija i istoriia Pskova i Pskovskoi zemli. Seminar imeni akademika V. V. Sedova*, 31: Materialy 61-go zasedaniia, s. 340-348.
- Zharnov, Yu. E. 2009. *Vozvrashchenie kulturnykh tcentrostei drevnego goroda*. In: Makarov, N. A. (ed.). *Arkeologicheskie otkrytiia 1991—2004 gg.: Evropeiskaia Rossija*. Moskva: IA RAN, s. 430-442.
- Zhilina, N. V. 2012a. Stili v drevnerusskom iuvelirnom iskusstve IX—XIII vv. *Russkii mir*, 1, s. 92-105.
- Zhilina, N. V. 2012b. Teoriia vliianiiia i svoeobrazia na primeire drevnerusskogo dragocennego ubora. *Arkeologicheskie vesti*, 18, s. 253-281.
- Zhilina, N. V. 2017. Dekorativnoe oformlenie drevnerusskogo kostiuma XI—XIII vv. po izobrazitelnym istochnikam. In: Musin, A. E. (ed.). *V kamne i bronze. Sbornik statei v chest Anny Peskovoii. Trudy IIMK RAN*, XLVIII. Sankt-Peterburg: Naukova Knizhnaia Tipografia, s. 183-192.
- Zhurukhina, O., Zvizdetskyi, B. 2006. Pro pokhodzhennia i datuvannia namystyn iz rozkopok starodavnoho Iskorostenia. In: Tolochko, P. P. (ed.). *Rus na perekhresti svitiv (mizhnarodni uplyvy na formuvannia Davnoruskoi derzhavy) IX—XI st. Materialy Mizhnarodnoho polovoho arkheolohichnogo seminaru*, Chernihiv — Shestovytia 20—23 lypnia 2006 r. Chernihiv: Siverianska dumka, s. 65-72.
- Zabelin, I. E. 1990. *Domashnii byt russkogo naroda v XVI i XVII stoletiakh*. I: Domashnii byt russkikh tcarei v XVI i XVII stoletiakh, 1: Gosudarev dvor, ili dvorec. Literaturno-istoricheskiy arkhiv. Moskva: Kniga.
- Zavitnevich, V. 1890. Iz arkheologicheskoi ekskursii v Pripatskoe Polese. *Chtenija v istoricheskem obshchestve Nestora-letopisca*, IV, 2, s. 1-29.
- Zaitceva, I. E. 2005. Nabornye poiasa iz mogilnika Minino. *Rossiiskaia arkheologiia*, 4, s. 125-133.
- Zaitceva, I. E., Makarov, N. A. 2008. Izdelia iz kamnia i gliny. In: Makarov, N. A. (ed.). *Arkheologiia severorusskoi derevni X—XIII vekov: srednevekovye poselenia i mogilniki na Kubenskom ozere*. 2: Materialnaia kultura i khronologiiia. Moskva: Nauka, s. 253-269.
- Zarubii, E. 2017. *Zoloto Kyivskoi Rusi abo taiemnytsi Demydivskoho skarbu* (online). Lviv: Fotohrafii staroho Lvova. Rezhym dostupu: <https://photo-lviv.in.ua/zoloto-kyivskoj-rusi-abo-tajemnytsi-demydivskoho-skarbu/> (Data zvernennia 04.02.2020).
- Zotsenko, V. M., Braichevska, O. A. 1993. Remisnichyi oseredok XII—XIII st. na Kyivskomu Podoli. In: Tolochko, P. P. (ed.). *Starodavniy Kyiv. Arkeolohichni doslidzhennia 1984—1989 rr.* Kyiv: Naukova dumka, s. 43-103.
- Ivanova, A. B., Khokhlov, A. N. 2019. Kulturnyi sloi severnoi chasti Tverskogo kremlia po materialam raskopa 2017 g. na Volzhskom proezde g. Tveri (predvaritelnaia publikaciiia). *Tver, tverskaia zemlia i sopredelnye territorii v epokhu srednevekovia*, 12, s. 100—129.
- Igoshev, V. V. 2015. Drevnerusskie katcei i ladanitcy. K voprosu o naznachenii, tipologii i atributciy bogosluzebnykh predmetov. *Drevniaia Rus. Voprosy medievistiky*, 1, s. 108-127.
- Kazymir, O. M., Hotun, I. A., Tereshchuk, K. O., Hrytsyk, Yu. O., Synytsia, Ye. V., Hun, M. O. 2013. Roboty Borshchahivskoho zahonu Pivnichnoi ekspedytsii. *Arkeolohichni doslidzhennia v Ukraini* 2012 r., s. 200-203.
- Kazymir, O. M., Hotun, I. A., Babenko, R. V., Synytsia, Ye. V., Shakhrai, D. O., Osypenko, M. S., Hun, M. O., Loznytsia, T. V. 2018. Rozkopky pivnichnoi chastyne poselennia v Sofivskii Borshchahivtsi. *Arkeolohichni doslidzhennia v Ukraini* 2016 r., s. 88-91.
- Katecia XII v. 2014—2021. (online). Minsk: Natsionalnyi istoricheskii muzei Respubliki Belarus. Muzeinaia sokrovishchnitsa. Rezhym dostupu: <http://hismuseum.by/ru/collections/museum-treasure-trove/treasure-trove-0368/> (Data zvernennia 17.02.2021).
- Kovalenko, V. P., Putsko, V. H. 1995. Frahment bron佐voi katsei z Chernihova. In: Motsia, O. P. (ed.). *Arkeolohichni starozhytnosti Podesennia: Materialy istoryko-arkheolohichnogo seminaru, prysviacheno 70-richchiiu vid dnia narodzhennia H. O. Kuznetsova (22—23 veresnia 1995 r.)*. Chernihiv — Slavutych. Chernihiv: Siverianska dumka, s. 83-86.
- Koval, V. Iu. 2010. Rostislavl Riazanskii. In: Makarov, N. A. (ed.). *Institut arkheologii: Novye polevye issledovaniia*. Moskva: IA RAN, s. 96, 97.
- Kozlova, A. V. 2004. Ukrasheniiia remnia, sbrui i sumok vostochnogo proiskhozhdeniya iz raskopok v Velikom Novgorode. *Novgorod i Novgorodskaya zemlia: istoriia i arkheologiya*, 18, s. 188-207.
- Kozlova, A. V. 2006. *Vostochnye tradicii ukrashenii i predmetov byta iz tvetvnykh metallov v gorodakh severo-zapadnoi Rusi i sopredelnykh territorii*. Avtoreferat dissertacii k. i. n. Moskva: MGU im. M. V. Lomonosova.
- Kozlovskyi, A. O. 1992. *istoryko-kulturnyi rozvytok Pivdeno-Podniprov'ia v IX—XIV st.* Kyiv: Naukova dumka.

- Kozlovskyi, A. O., Kryzhanovskyi, V. O. 2019. Davnoruske kladovyshche na Kopyrevomu kintsi. *Arkeolohiia*, 4, s. 22-42.
- Kolchin, B. A., Ianin, V. L., Iamshchikov, S. V. 1985. Drevni Novgorod: prikladnoe iskusstvo i arkheologiya. Moskva: Iskusstvo.
- Komar, A. V., Khamaiko, N. V. 2014. Retc.: F. Androshchuk, V. Zotcenko. Skandinavskie drevnosti Iuzhnoi Rusi: Katalog. Paris: ACHByz, 2012, 367 s. *Arkeolohiia i davnia istoriia Ukrayny*, 1 (12): Kolektsii Naukovykh fondiv Instytutu arkheolohii NAN Ukrayny. Rezultaty doslidzhen, s. 188-197.
- Korzhukhina, G. F. 1954. *Russkie klady IX—XIII vv.* Moskva; Leningrad: AN SSSR.
- Kochkurkina, S. I. 2013. *Priladozhskia kurgannaia kultura: pogrebeniya s monetami, vesami i girkami. Katalog.* Petrozavodsk: Karelskii nauchnyi tcentr RAN.
- Krest-medal'on N 27150971 (online). Moskva: Gosudarstvennyy katalog Muzeynogo fonda Rossiyskoy Federatsii. Balashovskiy krayevedcheskiy muzey. Rezhim dostupu: <https://goskatalog.ru/portal/#/collections?id=27221583> (Data zverennya 02.01.2021).
- Kravchenko, E. A. 2017. Rozdil 2: Syrovyna, znariaddia i pytannia vyrobnytstva. In: Kravchenko, E. A. (ed.). *Khotivske horodyshche (novitni doslidzhennia)*. Kyiv, s. 53-60.
- Kuznetsov, H. O., Sytyi, Yu. M. 1992. Feodalna sadyba XII—XIII st. na okolytsi Chernihova. In: Tolochko, P. P. (ed.). *Chernihivska starovyna: Zbirnyk naukovykh prats, prysviachenyi 1300-richchiu Chernihova*. Chernihiv: Siverianska dumka, s. 34-41.
- Kuznetcova, V. N. 2019. Iuvelirnye izdelia XII—XIII vv. v sinkretichnom «chudskom» stile. *Arkeologiya i istoriia Pskova i Pskovskoi zemli: Ezhegodnik Seminara imeni akademika V. V. Sedova*, 34: Materialy 64 zasedaniia (2018 g.), s. 300-313. <https://doi.org/10.25681/IARAS.2019.978-5-94375-299-5.300-313>
- Kulakov, V. 1990. *Drevnosti prussov VI—XIII vv.* Arkheologiya SSSR. Svod arkheologicheskikh istochnikov, G 1-9. Moskva: Nauka.
- Kulakov, V. I. 2012. *Nemanskii iantarnyi put v epokhu vikingov*. Kaliningrad: Kaliningradskii oblastnoi muzei iantaria.
- Kulakov, V. 2017. Basma v iskusstve baltov. *Res Humanitariae*, XXII, s. 104-124.
- Lev Diakon. 1988. *Istoriia. Kopylenko, M. M. (per.), Litavrini, G. G. (ed.). Pamiatniki istoricheskoi mysli.* Moskva: Nauka.
- Levashova, V. P. 1966. Ob odezhde selskogo naseleniya drevnei Rusi. *Trudy GIM*, 40: Arkheologicheskii sbornik, s. 112-119.
- Levashova, V. P. 1967. Visochnye kolte. *Trudy GIM*, 43: Ocherki po istorii russkoi derevni X—XIII vv., s. 7-54.
- Levko, O. N., Dernovich, S. D., Kenko, P. M. 2021. Naris 3: Etnokulturnyi kontekst iuvelirnykh izdelii arkheologicheskogo kompleksa Kordon. In: Motcia, O. P. (ed.). *Dnipro — Dauhava — Niman: mizhtsyvilizatsiini kontakty v serednovichni chasy*. Kyiv: IA NAN Ukrayny, s. 40-55.
- Leontev, A. E. 1996. *Arkeologiya meri: k predystorii Severo-Vostochnoi Rusi*. Arkheologiya epokhi velikogo pereseleniia narodov i rannego srednevekovia, 4. Moskva: Geoeko.
- Lesman, Iu. M. 1990. Khronologiya iuvelirnykh izdelii Novgoroda (X—XIV vv.). In: Ianin, V. L., Gaidukov, P. G. (ed.). *Materialy po istorii Novgoroda* 1988. Moskva, s. 29-98.
- Luganova, K. K. 2008. Muzhskoi poiasnoin nabor epokhi vikingov na territorii iugo-vostochnoi Baltii. *Sbornik dokladov 2-oi Baltiiskoi arkheologicheskoi konferencii*. Kaliningrad, s. 68-83.
- Lysienka, P. F. 2000. Handal i pryaznyja vrabry. In: Lysienka, P. F. (ed.). *Archiealohija Bielarusi u 4 t. 3: Siarednieviakovy pieryjad (IX—XIII st.)*. Minsk: Bielarskaja nauvka, s. 434-454.
- Lysenko, S. D., Shkliarevskii, E. I., Kvintitckii, M. V., Chernovol, D. K. 2012. *Materialy Fastovskoi arkheologicheskoi ekspeditsii*. 1: Mnogosloinoe poselenie Koshcheevka-8. Kiev: Fastov.
- Makarov, N. A. 1997. *Kolonizatsiia severnykh okrain Drevnei Rusi v XI—XIII vv. Po materialam arkheologicheskikh pamiatnikov na volokakh Belozeria i Poonezhia*. Moskva: Skriptori.
- Makarov, N. A., Fedorina, A. N. 2008. O nakhodkakh enkolpiionov na suzdalskikh selishchakh. *Arkeologiya Vladimiro-Suzdalskoi zemli: Materialy nauchnogo seminara*, 2, s. 137-146.
- Makarov, N. A., Fedorina, A. N., Shpolianskii, S. V. 2014. Srednevekovye selishcha v okruse Vladimira-na-Kliazme. In: Makarov, N. A., Leontev, A. E. (ed.). *Rus v IX—XIII vekakh: obshchestvo, gosudarstvo, kultura*. Moskva; Vologda: Drevnosti Severa, s. 108-133.
- Makarov, N. A., Shpolianskii, S. V., Fedorina, A. N., Uglava, N. D. 2014. K izucheniiu blizhaishei okrugli srednevekovogo Suzdalia: issledovanie v verkhinem techenii r. Kamenki v 2018—2019 gg. *Arkeologiya Vladimiro-Suzdalskoi zemli. Materialy nauchnogo seminara*, 9, s. 7-29.
- Makushnikov, O. A., Kurashova, N. A., Timofeenko, A. G. 2008. Mokhovskie kurgany s nakhodkami monet. *Krinicaznauistva i spiecyjalnyja histarychnyja dyscypliny*, 4, s. 77-82.
- Malm, V. A. 1967. Podkovoobraznye i koltcevidnye zastezhki-fibuly. *Trudy GIM*, 43: Ocherki po istorii russkoi derevni X—XIII vv., 3, s. 149-190.
- Malm, V. A., Fekhner, M. V. 1967. Priveski-bubenchiki. *Trudy GIM*, 43: Ocherki po istorii russkoi derevni X—XIII vv., 3, s. 132-148.
- Malm, V. A. 1971. Shifernye priaslitca i ikh ispolzование. In: Oreshnikov, S. M. i dr. (ed.). *Istoriia i kultura Vostochnoi Evropy po arkheologicheskym dannym*. Moskva: Sovetskaia Rossiia, s. 197-206.
- Matskevyi, L., Voinarovskiy, V. 2007. Nova pam'iatka serednovichnogo chynbarstva na berezi Poltvy u Lvovi. *Materialy i doslidzhennia z arkheolohii Prykarpattia i Volyni*, 11, s. 358-366.
- Milonov, N. P. 1950. Drevnerusskie kurgany i selishcha v basseine Verkhnei Volgi. Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR, 13: Materialy po arkheologii Verkhnego Polzchia, s. 152-172.
- Mikhailova, E. R. 2019. Dvushipnye nakonechniki kopii iz Kotorskogo pogosta. In: Beletckii, S. V. (ed.). *Zemlia nasha velika i obilna: sbornik statei, posviashchennyi 90-letiu A. N. Kirpichnikova*. Sankt-Peterburg: Nevskaia knizhnaia tipografija, s. 298-311.
- Mongait, A. L. 1955. *Staraya Riazan*. Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR, 49: Materialy i issledovaniia po arkheologii drevnerusskikh gorodov, 4. Moskva: Nauka.
- Motcia, A. P. 1995. Iuzhnoruskoe selo: rezultaty i perspektivy issledovanii. *Materialy po arkheologii Rossii*, 2: Slavianskaia arkheologiya 1990. Rannesrednevekovyi gorod i ego okruga, s. 136-141.
- Motsia, O. P. 1996. Kyivska Rus: rezultaty ta perspektyvy doslidzhen. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 4, s. 41-49.
- Motsia, O. P., Orlov, R. S., Kovalenko, V. P., Kozlovskyi, A. O., Parkhomenko, O. V., Potapov, O. V., Pokas, P. M. 1997. Poselennia X—XIII st. bilia s. Avtunychi. In: Motsia, O. P. (ed.). *Pivdennorusske selo IX—XIII st.: novi pam'iatky materialnoi kultury*. Kyiv: IZMN, s. 34-68.
- Motsia, O. P. 2003. Vysnovky. In: Motsia, O. P. (ed.). *Selo Kyivskoi Rusi (za materialamy pivdennorusskikh zemel)*. Kyiv: Shliakh, s. 208, 209.
- Murasheva, V. V. 2000. *Drevnerusskie remennye nabornye ukrashenii (X—XIII vv.)*. Moskva: URSS.
- Murashova, V. V. 1997. Poiasnoin nabor. In: Kolchin, B. A., Makarova, T. I. (ed.). *Drevniaia Rus. Byt i kultura*. Arkheologiya s drevneishikh vremen do srednevekovia v 20 t. Moskva: Nauka, s. 79, 80.
- Musin, A. E. 1997. *Khristianskie drevnosti srednevekovoi Rusi IX—XIII vv. (po materialam pogrebalnykh pamiatnikov na territorii Novgorodskoi zemli)*. Avtoreferat dissertationi k. i. n. Sankt-Peterburg. IIMK RAN.
- Musin, A. E., Tarabardina, O. A. 2019. Skandinavy sredi pervoposelentcev Novgoroda po dannym arkheologii. *Vestnik Sankt-Peterburgskogo universiteta*, Istorija, 64, 2, s. 762-785. <https://doi.org/10.21638/11701/sbu02.2019.218>
- Nosov, E. N., Plokhot, A. V., Khvoshchinskaia, N. V. 2017. *Riurikovo gorodishche. Novye etapy issledovanii*. Trudy IIMK RAN, XLIX. Sankt-Peterburg: Dmitrii Bulanin.
- Nosov, E. N., Khvoshchinskaia, N. V. 2019. Riurikovo gorodishche — vydaiushchiisia arkheologicheskii pamiatnik Drevnei Rusi. In: Vinogradov, Iu. A. (ed.). *Proshloe chelovechestva v trudakh peterburgskikh arkheologov na rubezhe tysiacheletii (k 100-letiu sozdania rossiiskoi akademicheskoi arkheologii)*. IV, 2. Sankt-Peterburg: Peterburgskoe Vostokovedenie, s. 303-323.
- Nuretdinova, A. R., Gubaidullina, A. V., Morozov, V. P. 2018. Forma dla otlivki natelnykh krestov i podvesok iz Bol-

- gara. Uchenye zapiski Kazanskogo universiteta. Seriia gu-
manitarnye nauki, 160, 3, s. 572-580.
- Oleinikov, O. M. 2014. K voprosu o naznachenii svin-
tovykh gruzikov X—XV vv. *Kratkie soobshcheniya Instituta
arkheologii*, 232, s. 189-194.
- Orlov, R., Motcja, O., Pokas, P. 1985. Issledovaniia letopisnogo
Iureva na Rosi i ego okrestnosti. In: Tolochko, P. P. (ed.). *Zemli
Iuzhnói Rusi v Xh—XIV vv.* Kiev: Naukova dumka, s. 30-61.
- Orlov, R. S. 2003. Silske yuvelirne remeslo. In: Motsia,
O. P. (ed.). *Selo Kyivskoi Rusi (za materialamy pivden-
noruksykh zemel)*. Kyiv: Shliakh, s. 121-131.
- Orfinskaia, O. V. 2012. Glava 3: Chto nosili srednevekovye
gorozhane. In: Engovatova, A. V. (ed.). *Arkheologija drevnego
Iaroslavia. Zagadki i otkrytiia*. 2-e izd. Moskva: IA RAN,
s. 66-101.
- Pavlenko, S. V. 2006. Izgotovlenie busin, krestikov i obrazkov
iz pirofillitovogo slantca na spetsializirovannykh poseleniakh
srednevekovoi Ovruchskoi volosti. In: *Slaviano-russkoe iuvelir-
noe delo i ego istoki. Mezhdunarodnaia nauchnaia konferenciiia,
posviashchennia 100-letiiu so dnia rozhdeniiia Gali Fedorovery
Korzukhinoi. Tezisy dokladov. Sankt-Peterburg, 10—15 aprelia
2006 g.* Sankt-Peterburg: Nestor-Istoriia, s. 145-148.
- Pavlenko, S. V. 2010. Ovrutska serednovichna pirofilitova
industriia: rezulatty, problemy ta perspektyvy doslidzhen-
nia. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrayni*, 1: Problemy dav-
norukskoi ta serednovichnoi arkheolohii, s. 157-166.
- Padyn, V. A. 1976. Kvetunskyi drevnerusskyi mohylnyk.
Sovetskaia arkheoloohiya, 1, s. 197-210.
- Petrauskas, A., Hotun, I. 2001. «Kam'iani namystyny»
E.-L. Rulikovskoho ta deiaki mirkuvannia shchodo davnorus-
kykh shyferynykh vyrobiv. *Naukovo-informatsiiniyi biuletent
«Pres-muzei» za 1998 r.*, 10—11: Arkheolohichni pam'iatky Fas-
tivschyny: problemy doslidzhenia i okhorony, s. 143-149.
- Petrashenko, V. O. 1997. Poselennia Kanivskoho Prydniprovia.
In: Motsia, O. P. (ed.). *Pivdennoruske selo IX—XIII st.: novi
pam'iatky materialnoi kultury*. Kyiv: IZMN, s. 114-143.
- Petrashenko, V. A. 2005. *Drevnerusskoe selo (po materi-
alam poselenii u s. Grigorovka)*. Kiev.
- Pyvovarov, S. V. 2006. *Serednovichni poselennia mezhy-
richchia Verkhnoho Prutu ta Serednoho Dnistra (IX — persha
polovyna XIII st.)*. Chernivtsi: Zelena Bukovyna.
- Pokrovskia, L. V. 2008. Predmety pribaltiisko-finskogo
oblika Liudina kontca srednevekovogo Novgoroda (po mate-
rialam Troitskogo raskopa). In: Derevianko, A. P., Makarov,
N. A. (ed.). *Trudy II (XVIII) Vserossiiskogo arkheologicheskogo
sezda v Suzdale*, II. Moskva: IA RAN, s. 375-377.
- Pryshchepa, B. A. 2011. *Dorohobuzh na Horyni u X—
XII st.* Rivne: PP DM.
- Pronin, G. N. 2018. Spasatelnye raboty v Smolenske v
2011—2012 gg. *Tver, tverskaia zemlia i sopredelnye territorii v
epokhu srednevekovia*, 11, s. 312-327. <https://doi.org/10.25681/IARAS.2018.978-5-9906508-3-1.312-327>
- Puteshestvie... 1971. *Puteshestvie Abu-Khamida al-Garnati v Vostochnuiu i Tsentralnuiu Evropu (1131—1153 gg.)*. Bolshakov, O. G., Mongait, A. L. (publ.). Moskva: Nauka.
- Rabinovich, M. G. 1986. Drevnerusskaia odezhda IX—
XIII vv. In: Rabinovich, M. G. (ed.). *Drevniaia odezhda narodov Vostochnoi Evropy: Materialy k istoriko-etnograficheskому
atlasu*. Moskva: Nauka, s. 40-111.
- Ravdina, T. V. 1988. *Pogrebeniya X—XI vv. s monetami na
territoriu drevnei Rusi: Katalog*. Moskva: Nauka.
- Rappoport, P. A. 1967. O tipologii drevnerusskikh poselle-
nnii. *Kratkie soobshcheniya Instituta arkheologii*, 110, s. 3-8.
- Repnikov, N. I. 1904. Otchet o raskopkakh v Bezhetckom,
Vesegonskom i Demianskom uezdakh v 1902 godu. *Izvestiia
Imperatorskoi arkheologicheskoi komissii*, 6, s. 12-20.
- Rusanova, I. P. 1966. *Kurgany polian X—XII vv.* Arkheo-
logija SSSR. Svod arkheologicheskikh istochnikov, E1-24.
Moskva: Nauka.
- Riabinin, E. A. 1997. *Finno-ugorskie plemena v sostave Drev-
nei Rusi. K istorii slaviano-finskikh etnokulturnykh sviazei: Is-
toriko-arkheologicheskie ocherki*. Sankt-Peterburg: SPbGU.
- Riabtceva, S. S. 2005. *Drevnerusskii iuvelirnyi ubor*. Sankt-
Peterburg: Nestor-Istoriia.
- Rybakov, B. A. 1988. *Iazychestvo drevnei Rusi*. Moskva: Nauka.
- Saburova, M. A. 1978. Drevnerusskaia melkaya plastika
kak istochnik po istorii odezhdy (golovnoi ubor). *Kratkie soob-
shcheniya Instituta arkheologii*, 155, s. 32-35.
- Saburova, M. A. 1997. Drevnerusskii kostium. In: Kolchin,
B. A., Makarova, T. I. (ed.). *Drevniaia Rus. Byt i kultura.
Arkheologija s drevneishikh vremen do srednevekovia v 20 t.*
Moskva: Nauka, s. 93-109.
- Sedov, V. V. 1982. *Vostochnye slaviane v VI—XIII vv.*
Arkheologija SSSR s drevneishikh vremen do srednevekovia
v 20 t. Moskva: Nauka.
- Sedov, V. V. 1987. Iatviagi. In: Sedov, V. V. (ed.). *Finno-ugry i
balty v epokhu srednevekovia*. Arkheologija SSSR s drevneishikh
vremen do srednevekovia v 20 t. Moskva: Nauka, s. 411-419.
- Sedov, V. V. 2007. *Izborsk v rannem srednevekove*. Pamiat-
niki otechestvennoi nauki. XX vek. Moskva: Nauka.
- Sedova, M. V. 1981. *Iuvelirnye izdelia drevnego Novgoro-
da (X—XV vv.)*. Moskva: Nauka.
- Sedova, M. V. 1997. Ukrasheniia iz medi i splavov. In: Kol-
chin, B. A., Makarova, T. I. (ed.). *Drevniaia Rus. Byt i kultura.
Arkheologija s drevneishikh vremen do srednevekovia v 20 t.*
Moskva: Nauka, s. 63-78.
- Sierov, O. 2001. Fastivschyna v dobu Kyivskoi Rusi.
Naukovo-informatsiiniyi biuletent «Pres-muzei» za 1998 r.,
10—11: Arkheolohichni pam'iatky Fastivschyny: problemy
doslidzhennia i okhorony, s. 113-137.
- Smirnova, L. I. 2000. Prokolki (khronologija i funkciona-
lnoe naznachenie). *Arkheologicheskie vesti*, 7, s. 236-246.
- Sorokin, P. E., Matveev, E. N., Korotkevich, B. S. 2016.
Raskopki srednevekovogo mogilnika Pority 1 na reke Sla-
vianke. Arkheologija i istoriia Pskova i Pskovskoi zemli.
Seminar imeni akademika V. V. Sedova, 31: Materialy 61-go
zasedaniia, s. 286-300.
- [S]pitcyn, A. [A]. 1905a. Otchet V. N. Glazova o poezdkie
1903 goda na verkhovia Volgi i v Demianskii uezd. *Zapiski
otdelenii russkoi i slavianskoi arkheologii Imperatorskogo
Russkogo arkheologicheskogo obshchestva*, VII, 1, s. 97-106.
- [S]pitcyn, A. [A]. 1905b. Otchet S. A. Gattuka o raskopkakh
1904 g. v Smolenskoi, Moskovskoi i Tulskoi guberniakh. *Za-
piski otdelenii russkoi i slavianskoi arkheologii Imperatorskogo
Russkogo arkheologicheskogo obshchestva*, VII, 1, s. 107-138.
- Sreznevskii, I. I. 1912. *Materialy dlja slovaria drevnerussko-
go iazyka po pismennym pamiatnikam*. 3: R—Ia i dopolneniiia.
Sankt-Peterburg: Imperatorskaia Akademia nauk.
- Stepanova, Iu. V. 2010. Visochnye kol'tca iz drevnerusskikh
sel'skikh pamiatnikov Verkhnevolzhia. *Stratum plus*, 5, s. 275-283.
- Stepanova, Iu. V. 2014. *Kostium drevnerusskogo cheloveka:
rekonstrukciia po dannym arkheologii*. Tver.
- Strikalov, I. Iu., Chernetcov, A. V. 2015. Gorodishche
Staraja Riazan. In: Makarov, N. A. (ed.). *Institut arkheologii:
novye ekspeditsii i proekty*. Moskva: IA RAN, s. 95-97.
- Sumtsov, N. 1896. Sovremennaia malorusskaia etnogra-
fia. Malorussyy v sovremennoi polskoi etnografii. *Kievskaia
starina*, LIV, 7—8, s. 133-150.
- Todorova, A. A. 2012. K voprosu o sobstvennom proiz-
vodstve bus na territorii drevnerusskogo gosudarstva. In: *Materialna ta dukhovna kultura Pivdennoi Rusi: Materialy
mizhnarodnoho polovoho arkheolohichnoho seminaru, pry-
sviachenoho 100-littiu vid dnia narodzhennia V. Y. Dovzhen-
ka (Chernihiv — Shestovytysia, 16—19 lypnia 2009 r.)*. Kyiv;
Chernihiv, s. 308, 309.
- Tolochko, P. P., Motsia, O. P. 2009. Kyivska Rus: utvoren-
nia derzhavy. In: Tolochko, P. P. (ed.). *Ukraina: khronolohiia
rozyvku*. 2. Kyiv: Krion, s. 170-201.
- Uvarov, A. S. 1872. *Meriane i ikh byt po kurgannym
raskopкам*. Moskva: Sinodalnaia tipografia.
- Uspenskaia, A. V. 1967. Nagrudnye i poiasnye priveski. *Trudy
GIM*, 43: Ocherki po istorii russkoi derevni X—XIII vv., s. 88-132.
- Fibula... 2018. *Fibula podkovoobraznaia XIII — nach.
XIV vv.* (online). Moskva: Muzei Moskvy. Rezhym dos-
tupu: <https://mm.museum-online.moscow/entity/OBJECT/16279?query=fibula&index=2> (Data zvernennia 26.01.2021).
- Khanenko, B. I. i V. N. 1902. *Drevnosti Pridneprovia*. 5:
Epokha slavianskaia (VI—XIII v.). Kiev: Foto-tipografia
S. V. Kulzhenko.
- Khvoshchinskaia, N. V. 1999. Podkovoobraznye fibu-
ly Riurikova gorodishcha. In: Gippius, A. A. (ed.). *Velikii
Novgorod v istorii srednevekovoi Evropy: k 70-letiu Valentina
Laurentevicha Ianina*. Moskva: Russkie slovari, s. 39-50.
- Khvoshchinskaia, N. V. 2004. *Finny na zapade Novgorod-
skoi zemli (po materialam mogilnika Zalakhtove)*. Trudy
IIIMK, VI. Sankt-Peterburg: Dmitrii Bulanin.

- Chaika, R. 2002. Torhovi zv'iazky davnoruskoho Lystvena. *Arkeoloohichnyi litopys Livoberezhnoi Ukrayiny*, 5, s. 151-155.
- Shekun, O. V., Veremeichyk, O. M. 1999. *Davnoruske pose-lennia Liskove*. Chernihiv: Desnianska pravda.
- Štychaŭ, H. V. 2000. Harady Paňočnaj i Centralnaj Bielarusi. In: Lysienka, P. F. (ed.). *Archealohija Bielarusi u 4 t. 3: Siarednivakovy pieryjad (IX—XIII st.)*. Minsk: Bielaruskaja navuka, s. 171-229.
- Shcherbakov, V. L. 2017. Arkheologicheskie issledovaniia letopisnoi Unzhi v 2014—2015 gg. *Arkheologiiia Vladimiro-Suzdalskoi zemli. Materialy nauchnogo seminara*, 7, s. 110-122.
- Shcherban, A. 2007. *Priadiinia i tkatstvo u naseleñnia Livoberezhnogo Lisostepu Ukrayiny VII—pochatku III stolit-tia do n. e. (za hlyniyamy vyrobamy)*. Kyiv: Molod.
- Shcherban, A. 2015. Veretena odniieei priali. *Narodoznavchi zoshyty*, 1 (121), s. 214-217.
- Ianin, V. L., Rybina, E. A., Pokrovskia, L. V., Singkh, V. K., Stepanov, A. M., Tianina, E. A. 2015. Raboty v Liudinom kontee Velikogo Novgoroda v 2014 g. (Troitckie raskopy: XIII-G, G-1 i XV). *Novgorod i Novgorodskaya zemlia. Istorija i arkheologija. Materialy XXIX nauchnoi konferencii, posviashchennoi 150-letiu Novgorodskogo muzeia-zapovednika, Veliki Novgorod, 27—29 ianvaria 2015 g.*, 29, s. 51-65.
- Iansson, I. 1999. Skandinavskie nakhodki IX—X vv. s Riurikova gorodishcha. In: Gippius, A. A. (ed.). *Veliki Novgorod v istorii srednevekovoi Evropy: K 70-letiu Valentina Lavrentevicha Ianina*. Moskva: Russkie slovari, s. 18-38.
- Bajorū... 2016. *Bajorū kapinyno archeologiniae radiniae* (online). Kaišiadorys: Kaišiadorių muziejus. Rezhyym dostupu: <http://www.kaisiadoriumuziejus.lt/virtualios-parodos/bajoru-kapinyno-archeologiniae-radiniae/> (Data zvernennia 27.02.2021).
- Daugudis, V. 1968. *Stakliškių lobis*. Vilnius: Mintis.
- Kernave... 2002. *Kernave — litewska Troja: Katalog wystawy ze zbiorów Państwowego Muzeum-Rezerwatu Archeologii i Historii w Kernave, Litwa*. Warszawa.
- Petrauskas, G. 2015. Prie Lietuvos valstybes susidarymo klausimo sugrįztant: laidojimo paprociu aspektas. *Res Humanitariae*, XIII, p. 114-136.
- Rulikowski, E. 1881. O paciorekach kamiennych znadownych na prawym dorzeczu Dniepru. *Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej*, V, s. 46-54.
- Svetikas, E. 2003. Tretininkų odinai kapšeliai: jų apkalų tipologija, chronologija ir simbolika. *Lietuvos archeologija*, 24, p. 241-266.
- Svetikas, E. 2008. XIV a. pabaigos — XV a. amuletais is apkaustyto lokio nago Lietuvos Didžiojoje kunigaikštysteje ir kaimyniniuose krastuose. *Lietuvos arsheologija*, 34, p. 171-210.
- Svetikas, E. 2009. *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės christianizacija XIV a. — pab. XV a.: archeologiniae radiniae su krikščioniškais simboliais*. 1. Vilnius: Diemedžio.
- Sirouchov, R. 2014. Kuršių nerijos ankstyvųjų viduramžių archeologiniai paminklai. Kuršių ir prūsų kontaktų zonos klausimas. *Res Humanitariae*, XV, p. 115-143.
- Urbanavičienė, S. 1995. Diktaru kapinynas. *Lietuvos archeologija*, 11, p. 169-206.
- Vėlius, G. 2005. *Kernavės miesto bendruomenė XIII—XIV amžiuje*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.

I. A. Hotun, M. O. Hun', A. M. Sukhonos

REMARKS ABOUT OUTFITS MIDIEVAL PEASANTRY (FROM RESEARCHES IN 2007—2011 OF KHODOSIIVKA-ROSLAVSKE SETTLEMENT)

In spite of the parity relations between the medieval towns and their country surroundings and the high level of development of the settlement structures tracked during the wide-scale research of the settlements of the Southern Russ, the new excavations in

the non-fortified settlements keep bringing certain discoveries. This is remarkable at Khodosivka-Roslavske settlement found by the Northern Expedition in 2007. The working over of the results of the excavations in 2007—2011 allowed testify highly-developed household and significant level of the inhabitants' wellbeing. Some peculiarities of the inhabitants' material culture were characterized, a regular publication was devoted to the specifics of their outfit.

The collected spindles and weights for weaving allow imagine the production of threads and cloth, prints on ceramics — specifics of the latter, needles — for clothes making. The osteological collection and leather making tools indicate leather and fur making; awls, sewings, and, rarely, piercers — further processing of the raw material. Leather / fur or thick cloth outfit is marked with a button made of the half of a spindle.

The elements of the belt set (buckles, endings, rings-distributors), although a part of them could belong to the horse harness, bags etc., remained better and allow analyze this very specifics of the outfit, especially in view of the whetstones, steel fire strikers and the rest, which had been worn on belts before appearance of pockets in XVII—XVIII cent. Not fully indentified remains the fragment of bronze item which can be attributed to either front plate of bronze bag buckle or one of the variety of Christian incense burner.

Substantial supplement of an outfit are the adornments. Aside from the items made of glass, among which, unexpectedly, there are a plenty of bracelets' fragments, and of amber produced at the settlement, it is necessary to mention a range of metal items. They are temple rings, earrings, necklaces. Among the latter prevailing are the ones produced within the settlement. Together with the glass and amber, the necklaces included mineral components. Fibulas collected on the site have the analogies from the Baltic lands, the same relates to the other items. Arms and hands jewels are represented with bracelets and signet rings.

In spite of the rather small researched area of 1041 m² and so, not too extensive collection of the mentioned findings, its analysis tracks the original peculiarities of the researched settlement.

Keywords: medieval times, non-fortified settlements, Kyiv's outskirts, outfit, belt set, bag buckles, adornments, Khodosivka-Roslavske.

Одержано 16.02.2021

ГОТУН Ігор Анатолійович, кандидат історичних наук, науковий співробітник, ІА НАН України, Київ, Україна.

HOTUN Igor, Ph. D., Researcher, Institute of Archeology the NAS of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0002-9285-5107, e-mail: ihor_hotun@iananu.org.ua.

ГУНЬ Мар'яна Олександровна, старший науковий співробітник, Музей історії Десятинної церкви, Київ, Україна.

GUN Maryana, Senior Researcher, Museum of the Tithe Church History, Kyiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0001-9190-6139, e-mail: gunmaryana@meta.ua.

СУХОНОС Андрій Михайлович, лаборант 1 категорії, Північна постійнодіюча експедиція ІА НАН України, Київ, Україна.

SUKHONOS Andrii, Research Assistant, the Northern Permanent Expedition, Institute of Archeology the NAS of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0003-0912-3165, e-mail: andreyarch@i.ua.